

Meša Selimovic
Tvrđava

1. DNJESTARSKE MOCVARE

Ne mogu da pričam šta je bilo u Hocu, u dalekoj zemlji ruskoj. Ne zato što ne pamtim, već što neću. Ne vrijedi pričati o strašnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zvjerstvima i jednih i drugih, ne bi trebalo pamtiti, ni žaliti, ni slaviti. Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjecanje na sve što je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti.

Reci cu samo da sam se vratio. Da se nisam vratio, ne bih ovo zapisao, niti bi se znalo da je sve ovo bilo. Ono što nije zapisano, i ne postoji; bilo pa umrlo. Preplivao sam od kiša nabujali Dnjestar, i tako se spasao. Ostali su poklani. Sa mnom je došao i Mula Ibrahim, vojni pisar, s kojim sam se sprijateljio u ta tri mjeseca putovanja prema kuci, prema dalekom zavicaju, došao je zato što sam, plivajući, izvukao iz opasne rijeke njegov probušeni camac i što sam ga, bolesnog, pola puta nosio, vukao, hrabrio, kad bi pao na koljena ili legao na leđa, i nepomicno zurio u mutno tude nebo, želeći da umre.

Nikome nisam pričao o tom Hocu, kad smo se vratili. Možda zato što sam bio umoran, i zbunjen, što mi je sve to hocinsko izgledalo cudno, kao da se dešavalo u nekom drugom životu, pa i ja kao da sam bio drugi, ne ovaj što je suznih očiju gledao svoj rodni grad, jedva ga prepoznavajući. Ništa nisam žalio, nisam bio pozlijeden, nisam se osjećao prevaren, samo sam bio prazan i zbunjen. Kad sam ostavio mjesto ucitelja, i djecu koju sam poučavao, išao sam u nekakvu slavu, u neko svjetlo, a upao sam u blato, u nepregledne dnjestarske ritove oko Hocu, među vaške i bolesti, u rane i smrt, u neopisiv ljudski jad.

Iz tog cuda što se zove rat, zapamtio sam bezbroj sitnica i samo dva događaja, i pričam o njima ne zato što su teži od ostalih već što ih nikako ne zaboravljam. Prvi se tice jedne bitke, među mnogima. Otimali smo se o jedno utvrđenje, pleter nabijen zemljom. Mnogo je ljudi poginulo u mocvarama oko utvrđenja, i naših i njihovih, crna voda ritova postala je zagasitosmeda od krvi, zaudaralo je na pradávnno barsko korijenje, i na trule leševе, koje niko nije vadio. A kad smo zauzeli nasip, kad smo ga raznijeli topovima i glavama, zastao sam, umoran: kakav besmisao! Šta smo mi dobili, a šta su oni izgubili? I nas i njih okružavao je jedini pobjednik, potpuni mir prastare zemlje, ravnodušne prema ljudskom jadu. Držao sam glavu u rukama, te večeri, sjedeći na mokrom panju, pred jadnom vatrom koja nam je kopala oči, zaglušen kricima barskih ptica, uplašen gustom maglom dnjestarskih mocvara što nas je uporno zavijala u zaborav. Ne znam kako sam te noci uspio da preživim stravu, u meni i oko mene, i najdublju tugu poraza, poslije pobjede, nejasan sam sebi. U mraku, u magli, u kricima i zvižducima, u ocajanju kojem nisam nalazio razlog, u toj dugoj noci nesna, u crnom strahu koji nije od neprijatelja, već od nečega iz mene, rodio sam se ovakav kakav sam, nesiguran u sve svoje i u sve ljudsko.

Drugi događaj je ružan, i uzalud pokušavam da ga izbacim iz sebe. Cesto je u meni, i kad ne želim. Sve ga ponovo vrati, čak i ono što mu je suprotno, neciji veseo smijeh, golubije gukanje djeteta, nježna pjesma o ljubavi. A moje sjecanje uvijek pocinje od kraja, ne ovako kako sad pričam, zato je možda ponešto netacno, ali. drukcije ne biste razumjeli. U trećoj ceti, deseterica Sarajlija odmah su se izdvojila, od straha pred nepoznatim krajem, nepoznatim neprijateljem, nepoznatim drugim vojnicima. U svakome od nas, za drugoga je bilo nešto njegovo, prisno, bili smo posrednici jedan drugome za misao o zavicaju i porodici, nijemo gledanje i cudenje, šta to tražimo u tuđoj zemlji, osim svoje i tude nesreće. Vraćao sam se među njih, kao da sam dolazio kuci. Bili su obični ljudi, dobri. Neko je na vojnu došao zato što je htio, neko zato što je morao.

Ahmetaga Misira, krojac, a ne pamtim ga drukcije nego pijana, dugo je želio da postane aga, a kad mu je to uspjelo, odmah su ga pozvali u rat, što sigurno nije

Meša Selimovic
Tvrđava

1. DNJESTARSKE MOCVARE

Ne mogu da pricama šta je bilo u Hocinu, u dalekoj zemlji ruskoj. Ne zato što ne pamtim, već što neću. Ne vrijedi pričati o strašnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zvjerstvima i jednih i drugih, ne bi trebalo pamtiti, ni žaliti, ni slaviti. Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjećanje na sve što je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti.

Reci ću samo da sam se vratio. Da se nisam vratio, ne bih ovo zapisao, niti bi se znalo da je sve ovo bilo. Ono što nije zapisano, i ne postoji; bilo pa umrlo. Preplivao sam od kiša nabujali Dnjestar, i tako se spasao. Ostali su poklani. Sa mnom je došao i Mula Ibrahim, vojni pisar, s kojim sam se sprijateljiо u ta tri mjeseca putovanja prema kuci, prema dalekom zavicaju, došao je zato što sam, plivajući, izvukao iz opasne rijeke njegov probušeni camac i što sam ga, bolesnog, pola puta nosio, vukao, hrabrio, kad bi pao na koljena ili legao na leđa, i nepomicno zurio u mutno tude nebo, želeći da umre.

Nikome nisam pričao o tom Hocinu, kad smo se vratili. Možda zato što sam bio umoran, i zbunjen, što mi je sve to hocinsko izgledalo cudno, kao da se dešavalo u nekom drugom životu, pa i ja kao da sam bio drugi, ne ovaj što je suznih očiju gledao svoj rodni grad, jedva ga prepoznavajući. Ništa nisam žalio, nisam bio pozlijeden, nisam se osjećao prevaren, samo sam bio prazan i zbunjen. Kad sam ostavio mjesto učitelja, i djecu koju sam poučavao, išao sam u nekakvu slavu, u neko svjetlo, a upao sam u blato, u nepregledne dnjestarske ritove oko Hocina, među vaške i bolesti, u rane i smrt, u neopisiv ljudski jad.

Iz tog cuda što se zove rat, zapamtio sam bezbroj sitnica i samo dva događaja, i pričam o njima ne zato što su teži od ostalih već što ih nikako ne zaboravljam.

Prvi se tice jedne bitke, među mnogima. Otimali smo se o jedno utvrđenje, pleter nabijen zemljom. Mnogo je ljudi poginulo u mocvarama oko utvrđenja, i naših i njihovih, crna voda ritova postala je zagasitosmeda od krvi, zaudaralo je na prдавno barsko korijenje, i na trule leševе, koje niko nije vadio. A kad smo zauzeli nasip, kad smo ga raznijeli topovima i glavama, zastao sam, umoran: kakav

besmisao! Šta smo mi dobili, a šta su oni izgubili? I nas i njih okružavao je jedini pobjednik, potpuni mir prastare zemlje, ravnodušne prema ljudskom jadu. Držao sam glavu u rukama, te večeri, sjedeći na mokrom panju, pred jadnom vatrom koja nam je kopala oci, zaglušen kricima barskih ptica, uplašen gustom maglom dnjestarskih mocvara što nas je uporno zavijala u zaborav. Ne znam kako sam te noci uspio da preživim stravu, u meni i oko mene, i najdublju tugu poraza, poslije pobjede, nejasan sam sebi. U mraku, u magli, u kricima i zvižducima, u ocajanju kojem nisam nalazio razlog, u toj dugoj noci nesna, u crnom strahu koji nije od neprijatelja, već od nečega iz mene, rodio sam se ovakav kakav sam, nesiguran u sve svoje i u sve ljudsko.

Drugi događaj je ružan, i uzalud pokušavam da ga izbacim iz sebe. Cesto je u meni, i kad ne želim. Sve ga ponovo vrati, čak i ono što mu je suprotno, neciji veseo smijeh, golubije gukanje djeteta, nježna pjesma o ljubavi. A moje sjećanje uvijek pocinje od kraja, ne ovako kako sad pričam, zato je možda ponešto netacno, ali. drukcije ne biste razumjeli. U trećoj ceti, desetorica Sarajlija odmah su se izdvojila, od straha pred nepoznatim krajem, nepoznatim neprijateljem, nepoznatim drugim vojnicima. U

svakome od nas, za drugoga je bilo nešto njegovo, prisno, bili smo posrednici jedan drugome za misao o zavicaju i porodici, nijemo gledanje i cudenje, šta to tražimo u tuđoj zemlji, osim svoje i tuđe nesreće. Vraćao sam se među njih, kao da sam dolazio kući. Bili su obični ljudi, dobri. Neko je na vojnu došao zato što je htio, neko zato što je morao.

Ahmetaga Misira, krojac, a ne pamtim ga drukcije nego pijana, dugo je želio da postane aga, a kad mu je to uspjelo, odmah su ga pozvali u rat, što sigurno nije želio. Ljutiti stari Hido, telal, pobjegao je od sirotinje. Snažni Mehmed Pecitava, uvijek golih prsa, najružnijim riječima je psovao i rat i onoga ko ga je izmislio i sebe što se prijavio, ali nikad nije htio da kaže zašto se prijavio. Ibrahim Paro, knjigovezac, rasjecene gornje usne, što je, kažu, biljeg srećna covjeka, imao je tri žene u Sarajevu, i šalio se da je od njih utekao. Dvojica sinova berbera Saliha s Alifakovca htjeli su da pobjegnu od berberskog zanata, iako je jedan od njih, stariji, ponio britvu iz oćeve radnje, ali je brijao samo sebe, ni za živu glavu nikoga drugog.

Hadži Husein, zvani Pišmiš, zapao u dugove i sklonio se u vojsku. Smail-aga Sovo, kazandžija, pošao s drugima, u picu i oduševljenju, pa je oduševljenje izvjetrilo ubrzo, kad i pice. Avdija Suprda, lihvar u miru, bajraktar u ratu, dobar i pošten u oba posla, a ne zna se koji je gori.

I svi su izginuli. Ahmet Misira je kratko bio aga, i skupo je to platio. Ibrahim Paro se zauvijek oslobodio svojih žena, dotukla su ga tri Rusa, po jedan za svaku ženu.

Husein Pišmiš je otplatio sve ovozemaljske dugove, glave pobodene u dnjestarsku mocvaru. Stariji od dvojice brace zaklao se britvom jednoga ranog jutra u ukrajinskom selu gdje smo zancili.

Vratili su se, osim mene, samo Smail-aga Sovo i bajraktar Avdaga Suprda. Smail-aga je pobjegao kuci prije završetka vojne, nestalo ga je jedne noci, i poslije nekoliko mjeseci, taman kad se rat završio, došao u Sarajevo, izbezumljen od brige za ženom i troje djece, jedva su ga prepoznali, a kad su ga prepoznali, a to je bilo odmah, zadavili su ga kao vojnog bjegunca. Avdija Suprda, bajraktar, junak boji se nicega nije bojao, koji je ostao živ u stotinu juriša i iznio citavu kožu ispred hiljadu kuršuma, poceo je da se bavi vocarstvom, kad se vratio, poslije rasula vojske, u svoje selo Lasicu. Pao je s kruške i umro.

Tako, eto, ja živ, jedini, pricam o njima mrtvima. Pa, da pošteno priznam, volim što je tako nego da su oni živi pa da pricaju o meni mrtvom, pogotovu što ne znam šta bi o meni govorili, kao što ni oni ne znaju šta cu ja o njima govoriti. Oni su svoje odradili, i ni sjenke više od njih nema. Ostace samo ono što ja, pravo ili krivo, kažem o njima.

I eto, tih desetak Sarajlija, kao i hiljade drugih, osvajalo je nešto što im nije bilo potrebno, i borilo se za carevinu, ne misleci da se ne tice ni njih carevina ni oni carevine, što su saznala njihova djeca, za kojom niko ni glavu nije okrenuo, poslije.

Dugo me mucila nekorisna misao, kako je glupo i nepravedno što su izginuli toliki dobri ljudi, za neku maštariju kojoj ni imena ne znaš. Šta ce oni u dalekoj Rusiji, na dalekom Dnjestru? Šta ce tamo krojac Ahmed Misira, šta ce knjigovezac Paro, šta dva sina berbera Saliha s Alifakovca, šta ce kazandžija Sovo, šta telal Hido? Pa i da su održali taj nesrecni Hocin, da su osvojili tudu zemlju, šta bi se

promijenilo? Da li bi bilo više pravde a manje gladi, pa ako bi i bilo, zar ljudima ne bi zastajao zalogaj u grlu ako je otet od tude muke? I da li bi srećnije živjeli? Ne bi, nimalo. Neki drugi krojac Misira bi krojio sukno, pogrbljen, i išao da pogine u nekim nepoznatim mocvarama. Dva sina nekog berbera s Alifakovca, vezana bratskom ljubavlju, jurila bi da nestanu na nekom drugom Hocinu i nekom drugom Dnjestru.

Pametni Mula Ibrahim kaže da to nije ni glupo ni nepravедno. To nam je sudbina.

Kad ne bi bilo ratova, poklali bismo se među sobom. Zato svaka pametna carevina potraži neki Hocin, da pusti zlu krv narodu i da nagomilana nezadovoljstva odvрати od sebe. Druge koristi nema, ni štete, ni od poraza ni od pobjede. Jer, ko je ikada ostao pametan poslije pobjede? A ko je izvukao iskustvo iz poraza? Niko.

Ljudi su zla djeca, zla po cinu, djeca po pameti. I nikad neće biti drukciji.

Nisam se slagao s Mula Ibrahimom, bar ne sasvim, i dugo se nisam mirio sa smrću drugova u hocinskim pištalinama. Izgledalo mi je to sasvim neprihvatljivo, gotovo suludo, kao da se neka nerazumna a strašna sila poigrava s ljudima. Nisam mogao da se oslobodim more sjecanja, suviše naglo sam iz miroljubive dosade ucenja upao u surovu zbilju ubijanja. A Mula Ibrahim je rekao da je dobro dok krivicu bacam na neku nerazumnu silu. Opasno bi bilo kad bih krivca potražio na zemlji.

Ali ni ja ni Mula Ibrahim, koji je sve znao, nismo mogli da objasnimo slučaj koji hocu da ispričam. Doduše, ljudi su se izmijenili u dugim mjesecima ratovanja, postali su grublji, nemilosrdniji možda zbog beskrajnog prostora koji ih je odvajao od kuca, možda zbog surovosti koju nameću rat i stalna blizina smrti, pa opet, zar se ljudi mogu toliko promijeniti, da u jednom casu zastaneš zaprepašten, i pitaš se u cudu: ko su ovi ljudi? Nemoguće je da su to oni isti koje sam dvije godine poznao. Kao da ih je rat dugo kužio, i zlo u njima, dotle skriveno, možda i njima nepoznato, izbilo je odjednom, kao bolest.

Sa straže sam se pred veće vratio konacištu, stopi cvrste zemlje među barama, s kolibom u kojoj je živjela još mlada žena, s troje djece, i s mršavom metiljavom kravom u staji od pruca. Brinula se o

djeci i o kravi, sama, muž joj je sigurno s onu stranu mocvare, protiv nas. Nije govorila o njemu, nije govorila ni o cemu, a nismo je ni pitali. Sklanjala se od vojnika, a uvece se s djecom zatvarala u kolibu.

Licila je na lijepu mladu nevjestu u nekom našem posavskom selu, i gledali smo za njom dok je zamicala za staju, za šašu, cvrsta, uspravna, ali nismo ništa govorili.

Možda zbog djece. Ili zbog bajraktara Avdage, koji bi glavu otkinuo svakomu zbog ružne rijeci o tudoj ženi. Ili smo se još stidjeli jedan pred drugim.

Toga dana, kad se sve desilo, nije bilo bajraktara, otišao je nekim vojnickim poslom, a ja sam bio na straži. Sacekali su me namraceni, s nekakvom zlorodom prijetnjom u ocima. — Idi u staju — rekli su mi. I samo su to ponavljali, kao naredenje, požurujuci me i ne odgovarajuci na moja pitanja. Djeca su cucala kraj vrata kolibe.

Obišao sam kucu i stog šaše, ušao u staju. Na zemlji je ležala žena. Ibrahim Paro se otresao od slame i paucine, i pritegovši kaiš izašao, ne pogledavši me.

Žena je ležala mirno, golih butina, nije ni pokušala da se pokrije, cekala je da sve prode. Kleknuo sam pored nje. Lice joj je blijedo, oci zatvorene, okrvavljene usne stisnute. Užas je prešao preko nje. Povukao sam bijelu rubinu i pokrio je, maramom pokušao da joj obrišem krv s lica. Tada je ona otvorila oci i pogledala me zaprepašteno. Nasmiješio sam se, da je umirim: ne boj se, necu ti ništa. Ali kao da se još više zaprepastila zbog toga. u ocima joj je sijevnula mržnja. Izvadio sam iz torbe peksimit, nisam ga pojeo na straži, i pružio ženi: uzmi, daj djeci. Odbacila je peksimit, jarosnom kretnjom, i pljunula mi u lice. A ja, ništa nisam ucinio, nisam se ni pomaknuo, ni obrisao. Ukocila me njena muka. Jer, sve sam shvatio, u casu. Da sam ucinio nasilje nad njom savladanom, kao i ostali, podnijela bi stisnutih usana, i mrzila bi nas, pse, cijelog života. A ljudski obzir i sažaljenje, nakon nasilja, što joj je izgledao kao potres, kuga, kob koju bog šalje i cemu lijeka nema, nenadno su probudili njeno dostojanstvo i pokazali joj mjeru poniženja. Od žrtve nedohvatne sudbine postala je žrtva surovosti.

Ja sam tu ženu najteže povrijedio, teže nego svi ostali. Ustala je i pošla prema vratima, pa se predomislila, uzela peksimit i izašla,

oborene glave.

Ujutro smo sjedili pred stajom, natmureni, ozlojedeni jedan na drugoga, ozlojedeni na sebe i na cio svijet, zadavljeni barskom maglom a još teže maglom što se vukla po našim dušama. Žena je izvodila jedno po jedno dijete i umivala ih na pragu kolibe, a onda je ušla u staju, ne gledajući nas, dublje zabradena, da sakrije krvave pecate, pomuzla kravu, i mlijeko odnijela u kucu.

Uzdišuci, Pairo je pominjao boga.

Ostali su sjedili ukoceni, bez rijeci.

Ustao sam, samo da nešto radim, mucila me ova cutljiva napetost i ženina mirna mržnja, prišao sam trulom drvljaniku, i ostavljenom sjekirom poceo da sitnim šiblje.

Žena je izašla iz kuce, naglom kretnjom mi istrgnula sjekiru i ušla, zamandalivši vrata.

Odjednom se stijesnio prostor oko nas, opkolila nas je prijetnja. Sigurno je stajala iza vrata, sa sjekirom u ruci. Kako su je sinoc savladali? Na prevaru, silom, iznenada? I sve je, izgleda, podnijela cuteci, da ne uznemiri djecu. Cudio sam se, divio, žalio, ali o ženi i onome što se sinoc desilo, nisam ni rijec progovorio. Ni iko drugi. A stajalo nam je u grlu kao kost.

Zatvorena kuca i sklonjena djeca bili su cutljivi prijekor.

Stariji od dvojice sinova berbera Saliha s Alifakovca je ustao i pošao prema šaši, poradi sebe, sigurno. Kako se dugo nije vraćao, mladi brat je pošao da ga potraži, i našao ga mrtvog iza šaše. Zaklao se britvom. Dugo je morao da zasijeca po žilama od uha do uha, da reže grkljan i gumastu cijev dušnika, krv je lila kao iz cesme, natopivši vlažnu zemlju pod njim. Bol je sigurno bio strašan, a on nije ni zastenjao.

Bili smo petnaest koraka udaljeni, a ništa nismo culi.

I dok smo cekali da dode neko iz štale, da se sastavi zapisnik o smrti, jer nije umro ni od kuršuma ni od neprijateljske sablje, gledali smo razjapljenu crvenu ranu na vratu, i sa strahom iščekivali šta ce uciniti mladi brat koji je neprestano, bez jauka i bez suza, buljio u preklani vrat, ne dozvoljavajući da se mrtvac prekrije. Iz njega se culo samo muklo stenjanje.

Kad su Mula Ibrahim i njegov mladi pomocnik, sacinili zapisnik, potpuno nepotrebno, jer se nije znalo zašto se zaklao, a niko nije

pominjao sinocnje nasilje, niti se moglo dovesti i u kakvu vezu, žena je bez riječi pokazala gdje se nalazi lopata, i opet se s djecom zatvorila u kolibu.

Mladi brat je sam iskopao grob u mokroj zemlji, stavio snop šaše na dno, u vodu, i sam položio brata u jamu, uporno odbijajući svaku pomoć. Drugi snop šaše je razastro po mrtvacu, a lice mu pokrio svojom maramom. Kad je zatrpao grob, i kad smo svi bacili po grumen blata na mokru humku, mahnuo je rukom, zamolivši da se udaljimo.

Ostao je nad grobom, sam, dugo. Ko zna šta je mislio, šta je govorio sebi i mrtvom bratu koga je volio više nego samoga sebe, mi nismo čuli, niti će ikad iko saznati. A onda se odvojio. Nije se sagnuo, nije poljubio grob, nije izgovorio molitvu, samo je digao pogled sa vlažne humke, i pošao prema mocvari. Zvali smo ga, išli za njim, molili da se vrati. Nije se ni okrenuo, nije možda ni čuo. Vidjeli smo kako je zagazio u vodu do članaka, pa do koljena, i nestao iza šaše. Kuda je krenuo, šta je htio, je li izgubio razum, teško je reći. Više ga niko nije vidio.

Mladi Mula Ibrahimov pomoćnik, student Ramiz, prenio je kod nas, da se ne bi vraćao po mraku.

Pricao je sa svima nama, više slušao nego govorio, a govorio je čudno, i kao da je već znao sve što mi znamo.

Ispricao sam mu čitav slučaj, a on je rekao, smiješeci se umorno: — Ubijaju ih, ubijaju sami sebe. Život naroda je glad, krv, bijeda, mučno tavanje na svojoj zemlji, i glupo umiranje na tuđoj. A velikaši će se vratiti kući, svi, da pričaju o slavi, i da preživjelima piju krv.

Nikad ni od koga nisam čuo takve riječi. Mi smo psovali i nebo i zemlju, i boga i ljude, ali ovako nismo govorili.

— Zašto si došao ovamo? — upitao sam ga.

— Da vidim i ovo — odgovorio je, zamišljeno gledajući u tamnu noć što nas je opkoljavala.

Zaboravio sam druge događaje, važnije, teže, žešće, ili, ako i nisam zaboravio, ne vuku se po meni kao avetinjske slike. Gotovo i ne mislim više na borbe, na rane, na surovost koja se zove junaštvo, na gadenje od klanja, od krvi, od bezdušnog zanosa, od životinjskog straha. Ne mislim na ogromni Dnjestar, nadošao od kiša, kad smo ostali odsjeceni od ostale vojske na drugoj obali, pa je hiljade vojnika

izginulo ili zarobljeno a stotine se podavilo u strašnoj rijeci, a ja sam je preplivao vukuci u probušenom camcu vojnog pisara, Mula Ibrahima, koji se uneredio od straha pa me molio da to nikome ne pričam. Zaboravio sam i bezbroj drugih stvari koje bi se mogle pamtiti zbog blizine smrti, zbog straha, zbog srama, a eto, nosim u sjećanju samo ova dva događaja koja su se mogla i zaboraviti. Možda zato što ih nisam mogao ni razumjeti ni objasniti, a tajna se duže pamti nego jasna istina.

2. TUGA I SMIJEH

Prvi put sam sve ovo ispricao jednoj djevojci, i prvi put ovako, u nekoj vezi, od pocetka do kraja. Tako sam i sam sebi složio razložnu pricu, koja se dotle uvijek gubila u komešanju odvojenih dijelova, u magli zebnje, u nekom zbivanju van vremena, možda i izvan nebog određenog smisla, kao težak san koji ne mogu ni da prihvatim ni da odbacim. A zašto baš njoj, i zašto o ovome, nisam mogao ni sam sebi objasniti. Ucinilo mi se da zna slušati, razumjeti svakako nece, a slušanje je važnije od razumijevanja.

Iskustvo me naucilo da ono što se ne može objasniti samome sebi, treba govoriti drugome. Sebe možeš obmanuti nekim dijelom slike koji se nametne, teško izrecivim osjecanjem, jer se skriva pred mukom saznavanja i bježi u omaglicu, u opijenost koja ne traži smisao. Drugome je neophodna tacna rijec, zato je i tražiš, osjećaš da je negdje u tebi, i loviš je, nju ili njenu sjenku, prepoznaješ je na tudem licu, u tudem pogledu, kad pocne da shvata. Slušalac je babica u teškom porodaju rijeci. Ili nešto još važnije. Ako taj drugi želi da razumije.

A ona je željela, i više nego što sam se nadao. Dok sam pricao, s njenog lica je nestalo vedrog izraza, koji me možda i naveo na neocekivani razgovor, a zamijenilo ga nešto nenadno zrelo, i tužno. Rekla je samo: — Bože, kako su ljudi nesrecni.

A ja se toga nisam sjetio, iako mi se cini da sam upravo o tome mislio. Misao nije narocito duboka, ni nova; to ljudi govore otkako su poceli da misle. I nije me toliko iznenadila misao, iako je nisam ocekiavao, vec uvjerenost s kojom je izrecena. Kao da je otvorila svoj najtajniji pretinac, otkrivši se preda mnom, otkrivši se prvi put pred ma kim, tako, do kraja. I bio sam srećan što sam makar na nešto u drugom covjeku naišao prvi put, i samo radi mene.

Ime joj je Tijana, kci je pokojnog Mice Bjelotrepica, hrišćanina, ubijenog rukom nepoznatih i nepronadenih ubica, prije dvije godine, kad je s curcijskom robom pošao na vašar u Višegrad. Vlasti nisu ni dugo ni pažljivo tražile ubicu, po cemu se moglo zakljuciti da nisu ceznule za istinom, ili su je znale, pa su pustile da sve pokrije zaborav.

Sve neobicno, sve kako ne treba. Ali nisam ja birao prilike, nisu ni prilike mene: susreli smo se, kao ptica i oluja.

Kad sam došao s vojne, dočekale su me rdave vijesti. Porodica mi je prošla gore nego da je bila na Hocinu: otac, majka, sestra i tetka, svi su pomrli od kuge. Ni grob im nisam znao; stotine su umirale u jednom danu, i živi su žurili da ih zatrpaju gdje bilo. Trošna porodična kuća je izgorjela, zapalili su je Cigani kad su se zimus sklonili od zime, zapalili nehotice, nepažnjom, zato što nije njihova. Ponekad bih otišao da vidim pocrnjele zidove i mrtve oci mrtvog zdanja, u kojem nikako nisam mogao da zamislim bivše stanovnike: kao da je bilo pusto odvajkada. Ni sebe nisam mogao da zamislim u toj kući, nekad. Nije me bilo u vlastitim uspomenu, kao da je to bio neko drugi. Bašta je razvaljena, voćke otrnjavale, bijedno i žalosno. Tražili su mi da prodam, nisam htio. Kao da sam se nadao da će se vratiti sjećanja, možda će mi biti potrebna. Ali sam se toga sjetio kasnije, tada mi je bilo svejedno. Svejedno na neki poseban način, bez duboke tuge i teškog žaljenja.

Obuzela me mirna ravnodušnost, ne tugujem, ne radujem se. Vidio sam toliko smrti, da mi je vlastito izbjavljenje izgledalo kao neočekivani poklon, ne znam kako, ne znam od koga, ali nije daleko od čuda. Možda je moja svijest još bila zbunjena pred tom neobicnom istinom, ali je moje tijelo potpuno shvatilo njen značaj. Živio sam, u stvari, svoj drugi, tuđi, poklonjeni život, sve ostalo nije važno, za sad nije važno. Ovo je višak, ovo je sreća, koju hiljade drugih nije imalo, a hiljade drugih nije moglo da razumije, jer nisu prošli mojim putem. Malo je ljudi u gradu moglo da kaže, možda samo ja, jedan jedini: srećan sam, živ sam. Nisam to govorio, ali sam snažno osjećao, svakom žilicom. Drugi to nisu mogli, jer nisu visili nad ponorom.

Ništa drugo me se nije ticalo, čak ni moguća sutrašnja bol. Niko me nikud nije pozivao, ništa mi nije nudio, niti sam ja tražio. I nikome ništa nisam zamjerao.

Mogao sam ljudima izgledati čudan, kao da sam izgubio razum. Nisam imao zapošljenja, nisam imao kuće, nisam imao ništa, a bilo mi je svejedno.

Satima sam sjedio pred Begovom džamijom, na kamenu, i gledao ljude kako prolaze, ili nebo, ili ništa. Slušao sam vrapce i njihovo

smiješno cavrljanje, kao u dobrodušnoj svadi, ili u vedrom pricanju o svemu i svacemu. Licili su mi na male, obicne ljude, pomalo svadljive, dobrodušne, vedre, površne, miroljubive, malim zadovoljne, izdržljave u nevoljama, spremne na sitno zahidanje, bez velikog ponosa. Bili su pitomi i bezopasni, kao djeca. I djecu sam volio, njihove zvonke glasove, brzi topot bosih nogu, radostan smijeh, bezazlenu grubost njihovih rijeci. Samo, kad bi se potukli, zatvarao sam oci i uši, uznemiren.

Volio sam sve što nije rat, volio sam mir.

A onda me i mir uznemirio.

Pred džamiju je dolazio i Salih Golub, siromašni šerbedžija s Vratnika. Skinuo bi s ramena tešku posudu sa šerbetom, i sjeo na kamen, teško dišuci. Kad bi se odmorio, počeo bi da pjevuši, poluglasno, za sebe, naslonjen na zid, zatvorenih ociju. Znao je svega nekoliko rijeci jedne jedine pjesme, o djevojkama što tuguju za mladcima koji odlaze u rat, i samo to pjevao, neprestano, pocinjuci iznova cim dode do ruba svog kratkog pamćenja. Blijed, mršav, žutih ocnih kapaka, izgledao je kao samrtnik.

Trideset godina izdržava slijepu majku, zbog nje se nije ni oženio, zbog nje je od jutra do mraka vukao tešku kalaisanu posudu punu zašecerene vode. Kad zaspi, djeca prilaze, sipaju šerbe i piju. Ja im se osmjehujem.

Salih Golub je imao brata u Goraždu, ali su malo marili jedan za drugoga. Taj brat iz Goražda posjedovao je šume i cifluke, uzimao vakufska imanja pod zakup, davao novac u zajam s lihvarskom kamatom, stekao veliki imetak o kojem se culo tek kad je umro. Na Glasincu, gdje je držao ergelu konja, ubili su ga hajduci Becira Toske, a kako mu je žena umrla ranije, imanje je ostalo bratu Salihu i majci. Tako je Saliha Goluba preko noci snašla sreća kakva ni u snu ne dolazi.

Stigao je pred džamiju sutradan, nimalo srecan, mirno ispricao šta mu se desilo, i ponudio mi novac, da pocnem neki posao, ili da podem s njim u Goražde, da mu pomognem u upravljanju tolikim imanjem. Kao da je želio da s nekim podijeli nesrecu. Kad sam odbio, Salih se nije zacudio. Pogledao je svoje mjesto na kamenu, gdje se odmarao i pjevušio tolike godine, i otišao pognute glave. Umro je iste noci, od radosti, ili od tuge. Majka mu se uskoro udala

za hodžu Šahinbašica, koji je licio na ženu više nego Golubova majka. I on i ona imali su pri sedamdeset godina. Niko nikog nije prevario: ona je bila bez vida, on bez imetka. Život je prevario samo Saliha Goluba.

Nisam više dolazio pred džamiju.

Poceo sam da tražim vodu, tekucu, bistru, plitku. Možda zbog hocinskih baruština, ili zbog mutnog Dnjestra, širokog kao more. A možda i stoga što sam u vodu mogao mirno gledati, ne misleći. Sve je otjecalo, tiho, sa žuborom, spokojno, sve, i misao, i sjećanje, i život.

Bilo mi je lijepo, bio sam gotovo srećan. Zurio sam u blistavu vodu, satima, i puštao da mi preko ruke prelazi obli talasic, dragajuci me, kao da je živ stvor. I to je bilo sve što sam htio, sve što sam želio.

Iz tog sna me probudio Mula Ibrahim. Sjena njegova je pala na mene dok sam sjedio na obali potoka, ozaren.

— Gledaš? — upitao je.

Zvučalo je sažaljivo, zvučalo je zabrinuto.

Nasmiješio sam se, ali nisam odgovorio.

— Jesi li svaki dan ovdje?

— Svaki dan.

— I šta radiš?

Slegnuo sam ramenima.

— Zar ti ne dosadi gledati u vodu?

Pogledao sam ga začudeno: kako mi može dosaditi!

— Dokle ćeš tako?

— Zašto?

— Od cega živiš?

Opet sam slegnuo ramenima. Nisam znao od cega živim, niti je važno.

— Poludjećeš ovako sam.

— Necu.

— Doci ce zima, doci ce bolest, doci ce godine. Šta ćeš onda?

— Ne znam.

— Jesi li ljut na koga? Jesi li tužan? Sanjaš li teške snove?

— Ne sanjam teške snove, nisam ljut ni na koga, nisam ni tužan.

— Pomogao si mi kad mi je bilo najteže. I ja hocu da pomognem tebi.

— Ništa mi ne duguješ.

— Otvorio sam pisarsku radnju. Radiceš kod mene, koliko možeš i koliko hoćeš. Ruka ti je sigurno otvrdla, ali ce smekšati.

— Ništa mi ne duguješ, Mula Ibrahim. Kad sam ugledao camac, uhvatio sam se nesvjesno. Možda sam mislio da cu lakše isplivati.

— Ne vracam dug. Treba mi pomocnik. Radiceš, i platicu ti. Koliko mogu i koliko je pošteno. Neceš se obogatiti. A volim raditi s poznatim covjekom.

— Navikao sam na ovu vodu i na tišinu.

— Doci ceš ovamo, kad ne radiš, ili kad bude manje posla.

— Pa, ne znam. Kako hoćeš.

— Radnja je lijepa. Ko kutija.

Radnja je usred caršije, u Mudželitima, pod sahat-kulom, malena i neugledna, vrela i zagušljiva ljeti, zindanski hladna zimi, uz javne nužnike što su zaudarali nepodnošljivo, pa smo Mula Ibrahim i ja, na smjenu palili tamjan i mirisno korijenje anduza, kao u bogomolji, da umilostivimo neciste sile smrada. Ali je to kadenje malo pomagalo, i nije nam ostalo ništa drugo vec da se naviknemo.

I to mi je svejedno. Smijao sam se: — Covjek se navikne na svaki smrad.

Mula Ibrahim je odgovarao dobrodušno, s lijepim smiješkom i bez pozivanja na božije ime, jer smo bili sami: — Ja uvijek kažem: neka nije gore.

— Što rekao onaj pametni covjek kad su ga vodili na vješala.

— S pravom! Mogli su ga odmah ubiti, i ne bi mu ostalo ni tih nekoliko casaka života.

A do vješala još ima nade.

— Uzaludne.

— Kakve-takve. I to je bolje nego ništa. A ovaj smrad, vidiš, meni upravo odgovara.

— Kako može da ti odgovara?

— Evo kako: zašto su javni nužnici ovdje? Zato što je ovo središte caršije. A meni baš takvo mjesto treba, pod nogom je svakome. A birajuci između čistoga vazduha sa sirotinjom, i smrada sa zaradom, pametan covjek neće mnogo razmišljati. Dvije lubenice pod jedno pazuhu ne možeš staviti, dva dobra teško možeš sastaviti. Neka nije gore.

— Amin.

Mula Ibrahim je toliko zadovoljan ovim poslom, da je pravo чудо kako ga nije ranije pronašao. U vojsku se prijavio bježeci od jednolicne dužnosti džamijskog imama i dječijeg ucitelja, a još više od osamnaest groša plate na godinu. Omamila ga je pomisao na pedeset groša pisarskog ajluka, uz besplatnu hranu s vojnčkog kazana, a potajno se nadao i nekoj sreći, necijoj podršci, kad se vrati, nekom položaju koji neće biti sirotinjski. A vratio se bez pare, bez novog odijela, bez zdravlja, i bez izgleda na ma kakvu službu a ne gospodsku. Kod kuće je našao dvoje djece manje nego što je ostavio, umrla su od kuge, i zahvalio bogu što nije našao više, kao neki drugi, uz nesebicnu pomoc onih koji nisu išli u rat. Žena mu nije predbacivala zbog tog nekorisnog lutanja po svijetu, a imala bi pravo, samo je zahvaljivala bogu što je ostao živ, jer bi se s preostalo troje djece mucila do kraja života da je on poginuo.

Rekla mu je samo:

— Što da se u tim godinama lomiš po svijetu? Zar ne možeš biti pisar i ovdje?

Kao da je od bijesa išao u rat! Sirotinja ne bira, vec cini što mora, sastavljajući kraj s krajem. A onda se počeo navikavati na tu misao. Zašto ne bi pokušao? Zašto bi za svojom srećom morao trčati na kraj svijeta? Otišao je bogatom Šehagi Soci i pozajmio novac da otvori pisarsku radnju. Dao mu je bez rijeci i bez priznanice, i što je još ljepše, bez kamata. Našao je i ducan (knjigovezac Ibrahim Paro poginuo je na Hocinu), ocistio radnju od ciriša, mišijih ogrizina, malo je uredio, kupio nešto namještaja, hartije, pribora za pisanje, i sjeo da čeka mušterije, moleći se bogu da mu pomogne. I pomogao je: mušterije su počele da dolaze u većem broju nego što se nadao, i on se uvjerio da ženina grdnja može biti vrlo korisna, ako je primiš kao savjet, i ako te sreća posluži. A njega je dobro poslužila, kao da je htjela da ga bogato obešteti za sve ono vrijeme kad ga je uporno zaobilazila. A znao je (tako mi je rekao kad smo pred veće prvoga dana išli kuci), da ne bi bilo ni ove radnje, ni mušterija, ni sreće, da nije bilo božije milosti, i mene, Ahmeta Šabe, koji su mu poklonili život. Zahvalio je bogu na milosti, a mene počeo da traži čim se malo sredio. I nije ovo učinio iz zahvalnosti, vec iz ljubavi: usinio me u

srcu, srecan što postoji takav covjek na svijetu, i što je baš on na mene naišao. Jer, lakše je naici na rdava, ima ih mnogo više.

I ja sam to znao, zato me zbunila ova dobrotu. Možda je i on osjecao srecu što je živ, možda nije mogao da zaboravi smrt koja ga je bila šcepala.

Sve više, i nehotice, i ne znajući, tonuo sam u ovaj cudni posao, za koji sam jedva i cuo da postoji. Otkrivao mi je nalicje života. Ili njegovu srž. Svi jadi svijeta slivali su se u ovaj smrdljivi ducan, sve tuge i nevolje, sve pohlepe, sav prkos i ludilo. Pisali smo molbe za zaostale plate starim ratnicima, za ispravljanje stvarnih ili izmišljenih nepravdi, za pokretanje parnica oko imetka, za uvrede, za prevare, za novac, preotet, utajen, nevracen, za neki davni inat kojemu je vec i razlog zaboravljen, pa mi se ponekad cinilo da je cio svijet išcašen i da zaudara kao javni nužnici pored naše radnje.

A Mula Ibrahim je mirno poslovaio, razgovarao o strasti, slušao o pohlepi, budio nadu i pravima i krivima, zadovoljavaio ljudsku potrebu za traženjem zamišljene pravde, nicemu se ne cudeci, ništa ne osudujuci, sve primajuci kao obicno jer je ljudsko, pa se cinilo da je iznad ovog jada, iako je živio od njega.

— Zar nije lijep ovaj naš posao? — pitao me vedro, zadovoljan i sobom, i mušterijama, i mladim pomocnikom, srecan što me otrgao iz ravnodušnosti i opasne samoce.

Otrgao me, zaista, i oslobodio cudne omamljenosti, pa sam se neprestano cudio životu koji nisam poznavao. A kad su vojnici opet pozvani u rat, jer su Rusi osvojili Bender, Brailu, Ismailiju, Kuliju i druge gradove sve do Dunava, nepismene žene su u jatima dolazile u našu radnju, da im pišemo pisma muževima i sinovima, pisma koja nece stici, jer ce se u ratnoj gužvi zagubiti, ili ce ih naci mrtve. Tada sam poceo da mislim, da li su i moji roditelji slali ovakva pisma, da se cuvam nazeba i da se što prije vratim. Da li je berber Salih s Alifakovca pisao pisma dvojici svojih sinova, druge djece i nema, i da li i sad piše, šaljuci ih na trecu cetu, od koje je ostalo samo ime, a niko više tamo i ne zna da su pod Hocinom ikad vojevala dva brata s Alifakovca, pa se otac ljuti kako su mu sinovi nepažljivi i ne žure s odgovorom, a ja ne mogu da mu kažem istinu. Šta bi s istinom?

Mula Ibrahim mi je velika tajna. Zbunjeno ga posmatram, i ne znam gdje da ga smjestim između plemenitosti i hladne poslovnosti. S

pažnjom je primao žene i starce, naviknuto ih slušao, neraznježen i nerastužen ali nekako prisno siguran, ispunjavajući ih povjerenjem koje je teško objasniti. Ja sam pisao čekajući da mi kažu šta žele da saopšte, pa smo se saplitali i ja i onaj što je govorio, čovjek je trošio opšte, nepotrebne riječi, mrtve i neupotrebljive, ili bi se začuo lelek od kojeg sam se zagrcavao, i zagušen uzbuđenjem, posrtao rukom po hartiji, pa su mislili da sam nevješt.

A Mula Ibrahim je dobro poznavao i njihove duše i njihove prilike, i citao je svaku neizgovorenu misao u njima, kao da im je srce otvarao. Nije čekao da mu išta kažu, oslobađao ih je muke ispovijedanja i mucanja, i sam pisao, govoreći naglas: »Dragi moj sine, cedo moje rođeno, pisala sam ti prije mjesec dana... (bješe li tako?)... a od tebe ni čusa ni glasa. Znam da ti nije lako u tom nesrećnom ratu, i da nemaš vremena da se javiš svojoj majci, al da mi je makar da čujem glas o tebi. Ne ljuti se što ti često pišem, majka ko majka, nesrećnica i ožadenica, čim je stotinu konaka daleko od svog djeteta. Po danu još dene-dene, zabavim se poslovima, al po noći mislim samo na tebe i na oči tvoje lijepe, pa ne mogu da zaspim. Čekam, neće li zvekir udariti na avlijskim vratima, nadam se, luda, doći ćeš ... (de, nemoj sad plakati, da ovo svršimo). .. ili će nebo donijeti glas o tebi. Za nas ne brini, dobro nam je ... (znam da nije dobro, ali ti on ne može pomoći, a njemu će ovako biti lakše) ... i zaduha mi je gotovo sasvim prošla. Mejra pita za tebe svaki dan ... (zar ne pita više?

udaje se ?), ... djevojke pitaju za tebe svaki dan ..."

Zaustavljao sam ruku i slušao te lijepe riječi što su licile na starinske pjesme. Tuga, stara stotinama godina, osjećala se u tim riječima, u tim pismima pisanim više za one koji šalju nego za vojnike, a slali su ih u vjetar, u nedodir, i sagorjeće na nekoj komordžijskoj vatri, u prvoj hladnoj noći.

I dok sam ja, rastužen, jedva uzdržavajući suze, slušao to tugovanje i hrabrenje, suzbijajući oživljena sjećanja, Mula Ibrahim je bio potpuno miran. Čak je primjećivao da mi ruka stoji nad nezavršenim retkom, i upozoravao me: Hajde, završi to! A kad bi napisao pismo, prepuno ljubavi i ljepote, poslovno bi uzimao novac za trud i stavljao ga u čekmedže, ljubazno preporučujući mušteriji da opet dode.

Od dva potpuno razlicita covjeka u njemu, koji je pravi?

Uvece je zapisivao svaku paru koju je primio, zahvaljujuci bogu na milosti. Tada sam ga mrzio. Ružno je zaradivati na tudoj nevolji, mislio sam. I rekao sam mu to.

— Nevolju nisam ja izmislio — odgovorio je mirno. — A ljudima pomažem. Uradim li pošteno što od mene traže? Uradim. A uzimam manje nego drugi. Ali, eto, mnogo nevolja, pa velika zarada.

Ali mi platu nije povecavao.

— Plata ti je dobra — rekao je, ne šaleci se. — U tvojim godinama ja sam dobijao upola manje. I bio sam zadovoljniji nego sad. Znaš li šta je najljepše u životu? Želja, prijatelju.

Zaista, nijednu želju mi nije oduzeo, sve su bile na okupu, nezadovoljene, čak i neprobudene. Nisam se brinuo nizašto. Kad bih našao vremena, išao bih do Darive ili Kozje cuprije i, sjedeći na obali, slušao kako voda tece.

Mula Ibrahim me savjetovao: — Zašto ne loviš ribu? Izgeda velika ludost, što i jest, ali postane najveća strast. I brani covjeka od drugih ludosti. Svijet se može rušiti, a ti ćeš, nepomican, buljiti u vodu. Najveća mudrost u životu je da covjek pronade pravu ludost. Da je vlast pametna, naredila bi svima: udicu u šake, pa na rijeku, lovi ribu! Ne bi bilo buna ni nereda. Kažem ti: lovi ribu, Ahmete Šabo!

— Ne mislim dizati bune, nije mi potrebna nikakva ludost. Miran sam, kao što vidiš.

— Isuviše. Toga se i bojim. Bojim se šta će biti kad se probudiš. Lovi ribu, Ahmete Šabo!

Smijao sam se, jer je izgledalo da se podsmijeva. A onda sam se sjetio da je on podozriv prema svemu što nije pravilo i zakon, zato mu se nije dopadalo moje usamljivanje. Usamljenost rada misao, misao nezadovoljstvo, nezadovoljstvo pobunu.

Ja sam bio daleko od misli na pobunu; samo sam lijepo sanjario.

Jednog dana mi je rekao da će u radnju doći rodaci imama iz sela Župce, sinoc je imam zadavljen u tvrdavi sa još dvojicom seljaka, zato što Župcani nisu htjeli da daju ratnu pomoć. Rodaci su odmah dotrcali, da ih spasavaju, ali je pravda bila brža od rodacke brige. Danas su culi šta se desilo, pa će pisati molbu da im se izruce leševi. Ja ću im napisati tu molbu.

— Zašto su ih zadavili?

— Zašto? Pitaš me, zašto!

Prvi put otkako smo zajedno, vidio sam da je uznemiren. Glas mu je tih, ali ustreptao, i promuklo dubok, kao da ga guši uzbuđenje.

— Šta hoćeš da ti kažem? Tolike ljude su pobili, a ti tražiš razlog zašto su zadavili imama i dva seljaka iz Župce! Lovi ribu, Ahmete Šabo!

Izašao je na sokak, a ja sam gledao za njim, zabrinut: mogao bi, u uzbuđenju, uciniti štogod što se teško popravlja.

Koliko li je različitih ljudi u tom covjeku?

Župcani su došli u gomili, žena imama i jednog seljaka (druga je na porodu, kako su mi rekli, kao da se pravdaju), braca, sinovi, rodaci. Stajali su u malom ducanu, zbijeni, držeci se jedni uz druge, u gomili, zbunjeni, ali se nisu tužili, nisu plakali, na moju sreću i veliko čuđenje. Eto, culi su šta se dogodilo, rekao je brat imamov, pa mole da im se daju tijela, da ih sahrane u Župci, tamo im je sva rodbina. Voljeli bi da to bude odmah, sutra, jer nema razloga za cekanje, hoće da kaže — vec su mrtvi, više im u tvrdavi nisu potrebni, a nije ni dobro mrtvace dugo držati nepokopane, usmrde se. Nabavili su tri tabuta, a došli su s kolima, pa bi ih sutra rano, ako je ikako moguće, odvukli u selo, žuri im se, imaju mnogo posla kod kuće, ljetu je, vazdan stvari ima da se posvršava, a i ovako će izgubiti dosta vremena.

Zastao sam, ukocen, zaprepašten njihovim mirnim pricanjem više nego nesrecom.

— Zašto ne pišeš, efendija?

Jedva sam pokrenuo ruku da dovršim molbu kadiji.

Džaba, život je teži nego što sam mislio.

Mula Ibrahim se vratio s nekim zamotanim stvarima.

— Je li gotovo?

Rekao im je cijenu, naplatio, i Župcani su izašli, zaglavivši se u vratima.

Gledao sam za njima.

— Niko ni suzu nije pustio, ni riječ žalbe nije rekao. Kao da ih se ne tice.

— Najmanje se govori kad te se najviše tice. A i navikli su na muku. Na njih sve udara, i nebo, i zemlja, i ljudi. Hoćeš li mi pomoci da okitimo radnju?

— Zašto?

— Sutra je rodendan sultanov. Drži ovo!

Gledao sam ga u cudu: kakva je ovo šala?

Nije bila šala. Ozbiljno je radio neozbiljan posao, sav mu se predajuci, poduzetan, gotovo razdragan.

Makazama je rezao obojenu hartiju, isijecajuci polumjesec, zvijezde, trake, lijepili smo na staklo, na prozorske okvire, gradili smo nebeski svod pored gradskih nužnika, mnoštvo šarenih zvijezda i šiljatih rogova polumjeseca naselio je pisarski cumez, a u prozor smo stavili sliku Abdul Hamida, s natpisom: Neka nam te Bog poživi još dugo godina, i sliku jednog janjicarskog odreda kako veselo odlazi u rat, a ispod nje smo napisali: Alah nam je darovao nepobjedivu vojsku.

Oturao sam od sebe misao što me salijetala, da sam i ja bio u toj nepobjedivoj vojsci kad je bježala preko Dnjestra. Ali, šta ce mi to sad? Ovo nije istina, ovo je proslava.

Stavili smo svijece u prozor i, kako je vec pao mrak, upalili ih, pa izašli na sokak, da se divimo.

Mula Ibrahim je oduševljen svojim djelom: — Je li lijepo!

— Lijepo je.

— Niko se nece sjetiti da stavi sliku janjicarskog odreda.

— Niko.

— A zvijezde? Kako izgledaju mjesec i zvijezde?

— Divno.

Bilo je bijedno, bilo je smiješno, bilo je ružno. Ne bi bilo cudu da sam zaplakao ili zaškrgutao zubima, a ja sam se smijao i prijateljevom oduševljenju i svome gadenju.

Potpuno su me raskrojili cutljivi seljaci iz Župce. Oni sad sjede negdje u velikom tudem gradu, cekaju svoje leševe, a ja gledam u ovo šareno cudu i smijem se, smijem, smijem. Suze mi teku od smijeha. Ako prestanem da se smijem, ostace samo suze.

— Prestani! — šaptao je Mula Ibrahim, prestravljeno se osvrucuci. — Cemu se smiješ?

Šta je toliko smiješno?

Ne znam, mislio sam, ne znam šta je smiješno, ni cemu se toliko smijem.

Jesmo li okitili ducan i upalili svijece ispod šarenih zvijezda i junackog sultana zato što su ubijeni imam i dva seljaka iz Župce, i što sad njihovi rodaci cute u mraku, cekajuci jutro, da ih mrtve ponesu sa sobom? Ili zato što su pod Hocinom izginuli svi moji drugovi? Ili što berber Salih s Alifakovca još ceka svoje sinove?

Ne znam zašto se smijem.

3. SRECA, IPAK

Išao sam sokacima, bez cilja, nikud, a našao se pred pocrnjelim zidovima svoje kuće, nigdje.

Zar kod nas svaki pojas pocinje sve iz pocetka?

Ta mrtva prošlost i nikakva sadašnjost, te crne ruševine svega što je bilo, na kojima ne mislim ništa graditi, ipak su nekakva spona s necim. S cime? Prepoznajem staru mjesecmu, lici na onu iz djetinjstva, sad vara, srebrom prekrivajući garež. Jesam li je gledao iz one svoje sobe, gore, što je sad nema, ili pod hocinskom utvrdom, zamišljajući da sam ovdje? Vec dugo se u meni miješa vrijeme i prostor, pa ne znam gdje sam, ni kad se desilo to što mislim. Ne postoje granice, kao u pustinji, kao na nebu, i sjećanja mirno prelaze, smještajući se ondje gdje im je zgodnije. Lice na oblake, svejedno im je gdje su, svejedno im je kad nastanu i kad nestanu. To mi ne smeta, cak je ugodno: ne osjećam potrebu da išta razrješavam.

Kad sam cuo njen glas, zacudio sam se. Zar ovdje ima ikog živog? Poslije sam se pitao: kako me prepoznala? Je li znala da samo moja sjenka može doci na ovo grobište? ili me vidjela kad sam ranije dolazio?

Pricao sam ogradi, samo da se pozdavam, bili smo komšije, a otišao sam kad je sahat na kuli odbio ponoc.

Tijana, izgovarao sam poluglasno, zacuden. Tijana. Niz cijelo kameno stepenište, sve do caršije. Tijana. I ništa više, samo to neobicno ime.

Kao da sam udaren. Šta je meni ta djevojka? Šta to ime, što odzvanja u meni kao zaljuljano zvono? Ali sam se tješio da nisam bio pametniji ni kad sam se penjao prema bivšoj kuci. Svijece pred sultanovim slikama su pogašene, ne vide se zvijezde od šarene hartije u prozorima, zaboravio sam seljake iz Župce koji spavaju na nekoj pijaci, pod kolima, cekajući jutro i svoje leševe, nisam znao zašto idem gore.

Stajao sam mrtvo prisutan, muklo je tutnjalo u meni, kao u pustoj pecini, kad me davni djetinji korak doveo do zgarišta gdje nije bilo uspomena. A kakve su i mogle biti? Žestoka a neodredena cežnja nadvijena nad dragim, neljubaznim gradom.

Djecija soba, naseljena vrelinim slikama; mašte bez cilja i uporišta. Otac, dakle kao mjesec, koji je cijelog života lakomisleno gubio sve što bi stekao; majka, koja nije mislila ni na djecu ni na boga, već na njega, oca, i koja je sigurno umrla od žalosti za njim, a ne od kuge; sestra, s kojom nisam znao razgovarati, jer je iz nekog drugog svijeta; tetka, dosadna sa svojom placnom ljubavlju i siktavim pricama o mužu, što je, nezahvalnik, pobjegao nekud u svijet, čemu se nisam cudio. Gore, iznad izrasle haluge, bila je oćeva soba, u nju sam smio ući samo dvaput godišnje, na dva Bajrama, da se poklonim i poljubim mu ruku, divnu, bijelu, neradnicku. Sad i to izgleda kao san.

Ništa im ne zamjeram, pa ni to što mi nisu uspjeli ostaviti čak ni uspomene. Živjeli su kako su mogli, i sigurno nisu željeli da na ovom grobištu stojim prazan poslije njihove smrti.

Nikad to nikome nisam rekao (ima pravo Mula Ibrahim, najteže se govori o onome što te se najviše tice), a ispricao sam, već druge večeri, djevojci iz svog bivšeg komšiluka, o kojoj ni trenutak prije susreta nisam mislio da li je živa ili mrtva. Prve večeri govorio sam o vojni, tobože ne o sebi, a ispalo je sve o meni. O meni je rekla i ono: bože, kako su ljudi nesrećni. O meni i o svim ljudima. Da li i o sebi?

I samo je to rekla. Čuvala je i slušala.

Vraćajući se niz kamene stepenice (nasmijala se kad je sahat otkućao ponoć), nisam se cudio, iako sam znao da je cudno što sam gotovo nepoznatoj djevojci ispricao ono što nisam nikome, što sam tek pred njom složio u rijeci. Govorio sam zato što je bila mjesecina, što u tim izgorjelim zidinama nije bilo mojih uspomena, što su se dvije tanke bijele ruke nježno savijale po truloj ogradi, što su zamišljeno a blago gledale crne djetinje oči zrele djevojke, što me slušala kako me nikad niko u životu nije slušao. Nisam to sebi objašnjavao, nije bilo potrebno. Znao sam samo da sam se zaustavio. Uspostavile su se granice.

Nismo se dogovorili, a sutra uveće smo se opet našli na ogradi između dvije bašte. I treće veće, i četvrto, i ljeto se hladilo, a mi smo se krili mrakom, ne želeći da iko sazna koliko smo postali potrebni jedno drugome. A svi su znali.

Sve više sam s njom, i kad sam sam. Odnosim sa sobom njeno ime, i blistavu sjenku ispod drveta. I pun sam njenog dubokog glasa,

ljepši je od žubora vode.

Zvijezde od hartije i sultanova slika ostale su na prozorima ducana za neku drugu svecanu priliku, i nisu više smiješne. Ne vidim ih. Rastreseno pišem žalbe sudu, ili pisma vojnicima, u ponovo procitavam, da ne napišem: voljena moja. Bilo bi smiješno da to kadija procita na tužbi zbog nekog duga.

U jesen sam joj predložio da se vjencamo. Iskreno sam to želio, nisam mogao zamisliti da će biti nekako drukcije, ali sam pošteno rekao da sam rdava prilika, nemam ništa niti ima izgleda da ću ikad imati, i ne dobija mnogo udajom za mene.

Možda nije ni pravo što joj to nudim, ali mi ljubav daje pravo da budem nepravedan.

Voljecu je, i necemo imati ništa, je li joj to dovoljno?

Ali ona je još luda od mene. Voljecemo se, rekla je ozbiljno, a to je mnogo, to je sve.

Ništa mi drugo ne treba.

Našalio sam se da će nam u početku sigurno biti lijepo, a poslije, kad joj dosadim, snalazicemo se kako znamo, osvježavacemo našu ljubav, kao stari Džezar, koji se tri puta rastajao i ponovo vjencavao sa svojom ženom.

— Bez potrebe je mucio i sebe i nju — pobunila se Tijana. — Trebalo je da nade ženu s kojom se neće nikada rastati. Ili da živi sam. Ni haljinu ne valja krpiti, a kamoli ljubav. Bolje je otici.

— Ti bi otišla?

— Otišla bih.

— Zato što me ne voliš?

— Zato što te volim.

Nije mi sasvim jasna ta ženska logika, ali sam znao da govori istinu. I bilo mi je drago što to kaže, mada je zvučalo suviše ozbiljno i neopozivo. U tom trenutku ništa drugo nisam ni želio.

Uskoro smo se vjencali. Mula Ibrahim, i prvi ducanski komšija, stari Omer Tandar, berber, bili su nam svjedoci. Tijana Bjelotrepic, kći pokojnog Mice i pokojne Ljubinke, postala je Tijana Šabo, Mula Ibrahim se nije iznenadio kad sam mu rekao, mada je sigurno mislio da je to prolazna ludost, i da se neće baš oženiti, (hrišćankom, i još siromašnom!), ali ništa nije rekao protiv moje odluke. Vidio sam mu cudjenje na licu, ili sam ga očekivao pa mi se činilo da ga vidim, ali

ono što je kazao i učinio, bilo je pošteno. Pohvalio je djevojku i njenu porodicu, pohvalio moju odluku, ponudio se za svjedoka, zamolio i veselog hadži-Omera da ode s nama do kadije, a onda nas odveo svojoj kuci, gdje nas je čekala prava gozba. Tiha Mula Ibrahimova žena primila nas je srdacno, zbog neceg zaplakala kad je poljubila Tijanu, pokazala nam troje djece (dvoje je umrlo; hadži Omer se smijao: smrt uzme, oni odmah namire), i gledala nas, gledala, neprestano, i tužno i veselo, kao majka. Poslije sam se sjecao tog njenog saucesnog pogleda, i mislio kako nas je žalila zbog svega što nas očekuje u životu.

Poslije rucka kod Mula Ibrahima, otišli smo u moju ružnu sobu, i gledali se zbunjeno.

— Bilo je lijepo — rekao sam.

— Vrlo lijepo.

— Dočekali su nas srdacno.

— Zato što su dobri ljudi.

— Jesi li zadovoljna?

— Jesam.

— Ne bih rekao. Nešto te mucu.

— Malo sam zbunjena.

— Zašto?

— Ne znam. Proci ce.

— Možda ti je žao što nikog od naših nije bilo. Mojih nema, mrtvi su, a tvoji su ljuti.

Šta možemo.

— Sjedi kraj mene. Daj mi ruku.

Cutala je, pribijena uz mene, kao da traži zaštitu. Preboljevala je što su je njeni napustili. Navikavala se na mene. Sad nikog nemamo ni ona ni ja, hocemo li biti dovoljni jedno drugome? Kakvi su bili njeni djevojacki snovi, kakav je bilo onaj željeni koga je zamišljala, da li je i u najružnijem snu vidjela ovu strašnu sobu, koja je i meni odjednom postala nepodnošljiva?

Da li da je upitam, ili da je pustim da se navikne na ono što ce biti njen život?

Tada je neko pokucao na vratima.

Ko bi mogao da bude? Nikog nismo očekivali.

Otvorio sam: nepoznat covjek je stajao preda mnom, cudno ozaren, ovlaženih ociju, sa srečno sjetnim smiješkom, kao da je pobjegao sa vlastitog pogreba. Nije izgledao narocito pametan, tako raznježen, a sigurno ni ja: zacudeno sam gledao njegovo lice obasjano srecom, koja mi je bila nepoznata kao i on.

Rekao je da traži mene, i da želi samo da me vidi. On je Ferhad, bliži rodak moje majke, a nije cudo što ga ne poznajem. Prije dvadeset godina, za vrijeme pobune brace Morica i Sari-Murata, pobjegao je u Valjevo, i sad se, eto, vratio.

Potpuno sam bio zaboravio za tog svog rodaka, o njemu sam slušao u kuci, a zaboravio sam i zašto je pobjegao i na cijoj je strani bio, na strani brace Morica, ili gradskih trgovaca. Ali mi je bilo drago što je neko od mojih, a zaista kao da je ustao iz mrtvih, došao da me posjeti upravo u casu kad smo mislili da nikoga svoga nemamo.

Ponudio sam da sjedne, on se pozdravio sa snahom, kako je lijepa, rekao je, dar nam nije kupio jer je kasno saznao za vjencanje, i žurio je samo da nas vidi, a dar ce donijeti sutra. Pricao je, pricao, pa bi zacutao, obasjan nekom radošcu, uznemiren neznanom srecom, meni sasvim dalekom, a ja sam mislio kako je sve to cudno.

Samo dvadeset godina je prošlo, a sve se zaboravilo, i braca Morici, i Sari-Murat, i njihovo bezakonje, i ljudi koje su pobili. Izdalo je i narodno pamcenje, pa se pjevala tužna pjesma o vješanju dvojice brace, kao da su junaci a ne surove siledžije. I možda baš ta pjesma, u kojoj je narod stvarao junake od onih koji to nisu, i taj zaborav, kao da je sve stoljecima daleko, doveli su moga rodaka u Sarajevo. I cežnja za rodnim gradom. Govorio je o toj cežnji suznih ociju. Nije mogao da spava, nije mogao da jede, cinilo mu se da ce umrijeti od tuge, satima bi sjedio sam i zamišljao svoj grad, korak po korak, kucu po kucu, bojeci se da mu slika ne pobjegne, kao utvara. Stotinama, hiljadama puta prolazio bi poznatim sokacima, i mislio kako covjeku ništa nije važnije ni draže od zavicaja. A danas je hodao, hodao, po pravom gradu, obilazio poznata mjesta, ljepša su nego kad ih je zamišljao, tamo, u dalekom Valjevu, i sutra ce opet, cini mu se da nikad nece utoliti tu glad ljubavi.

A ja sam se cudio toj ludosti. Da sam imao kud, i da mi nije svejedno, otišao bih na koju bilo stranu svijeta. I sad. Samo bih poveo voljenu ženu koju sam nenadno stekao.

Nije utolio glad svoje ljubavi. Nije mi donio obećani dar. Omeli su ga.

Sutradan ga je serdar Avdaga prepoznao, onako zanesenog i zablesavjelog zbog ponovo pronađenog grada, uljepšanog dvadeset godina dugom željom, i prijavio kadiji. Odveden je u tvrđavu i zadavljen. Zbog nečeg što su svi zaboravili.

Tada sam na Tijani prvi put primjetio cudnu uznemirenost. Izgledala je uplašena, dugo je cutala, odsutna, zagledana u jednu tacku.

— Ako bismo otpatili svaciju nesrecu, šta bi bilo od nas? — umirivao sam je blagim dodirima i grubim riječima. A nismo ga ni poznavali. Nismo mu se nadali, ni njemu ni ikome drugome.

Uskoro smo zaboravili nerazumnog Ferhada koji je stradao zbog čežnje za rodnim gradom. Da ga nije toliko volio, bio bi još živ. Ali, ko zna. Koliko je bio lud, možda je više volio da umire u svome gradu nego da živi u tudem.

Tako smo izgubili i tog jedinog rodaka. Izašao je iz tame, dotle nepoznat, živio samo tren, da vidi grad i nas, i opet otišao u tamu.

Poslije smo se pitali da li je i bio, ili smo ga izmislili, toliko je sve licilo na ružan san.

Nekoliko dana poslije Ferhadove pogibije, pomenuo ga je Šehaga Soco. U pratnji svoga momka, snažnog Osmana Vuka, koji mu je vodio trgovačke poslove, svratio je u našu nadnju radi nekih darovnica školama i bibliotekama. Znao je da mi je Ferhad rodak, i pitao me o njemu, a ja sam mogao ispričati samo ono što mi je Ferhad rekao. Budala, gundao je Šehaga natmureno, budala! Eto mu rodni grad, eto mu zavica! Povazdan gledao sokake, veliš? Gledao smrad, gledao svoju i našu nevolju.

Rodio se ovdje, e pa cudna mi cuda! To je nesreća a ne ponos. To je razlog da covjek place a ne da se raznježava. Za cime je ceznuo dvadeset godina, pobogu brate! Za ovom siromašnom zemljom, za pakošcu što u nama živi duže i jace i od materinske ljubavi, za neodoljivom potrebom da cinimo zlo kad god možemo, za našom divljom turobnošcu?

— Zemlja ko zemlja, ljudi ko ljudi, isti svugdje — rekao je Mula Ibrahim oprezno, plašljivo gledajući u ozbiljnog Šehagu i nasmijanog Osmana Vuka.

— Niti je zemlja kao druge, niti su ljudi kao drugi. Zemlja je bijeda. Je li vam palo u oci kako se zovu naša sela? Reci im, Osmane!

— Zloselo, Blatište, Crni Vir, Paljevina, Glogovac, Gladuš, Vukojebine, Vucjak, Vukovije, Vukovsko, Trnjak, Kukavica, Smrdljak, Zmijanje, Jadovica ...

— Eto! Sve cemer, sirotinja, glad, nesreca. A ljudi? Gadno mi je i da govorim. A zašto je tako? Ne znam. Možda zato što smo po prirodi zli, što nas je bog obilježio. Ili što nas nesrece neprestano prate, pa se bojimo glasnog smijeha, bojimo se da cemo naljutiti zle sile koje stalno obilaze oko nas. Zar je onda cudo što se uvijamo, krijemo, lažemo, mislimo samo na današnji dan i samo na sebe, svoju sreću vidimo u tuđoj nesreći. Nemamo ponosa, nemamo hrabrosti. Biju nas, a mi smo i na tome zahvalni.

Mula Ibrahima je obliavao znoj, bojavao se mocnog Šehage a još više onih kojima se njegove riječi ne bi dopale, pa je pokušao da bar sebe ogradi: — Ne treba sve gledati crno, Šehaga.

— I ja tako kažem, Mula Ibrahime, lažem i sebi i drugima. Ali ponekad, ne tako cesto, kad mi se zgadi laž, onda govorim istinu. Crno je, Mula Ibrahime, u teškom vremenu živimo, a živimo jedno i sramotno. Utjeha je samo što ce oni koji budu poslije nas živjeli, preturiti preko glave još teža vremena, i pominjati naše dane kao srećne.

To su bile najcrnje riječi koje sam ikad čuo, i padale su na dušu teško, kao zagrobne pjesme. Možda zato što je govorio bez žestine, mirno i uvjereno, hrabro a opet nemocno. Sigurno nije istina sve ovo što govori, ali je najveća istina njegova tuga.

Nisam mogao da ga ne upitam, na veliko zaprepaštenje Mula Ibrahimovo: — Zar smo svi zli, Šehaga?

— Svi. Neko manje, neko više. Ali svi.

— Seljaci iz Župce, čuo si za njih, nisu zli. Vojnici sa Hocina nisu zli. Mi smo nesrećni, Šehaga, bez svoje krivice.

Ali se u njemu, izgleda, utulila vatra i išcilila potreba da govori. Sumorno me pogledao i izašao. Ispratio sam ga na ulicu, rekavši da bih volio da nastavimo ovaj razgovor. Njegove riječi su mi pale na dušu kao žeravica.

Ne, rekao je bezvoljno, nikakav razgovor necemo nastavljati. Ako me to zanima iz obične radoznalosti, onda ne vrijedi ni govoriti. Ako

me nešto boli, zašto mi je potrebno tude mišljenje? On ne drži ni do svog, a kamoli do tuđeg, i često govori i ono što ne misli, ili ono što misli samo danas, a sutra zaboravi. A šta će meni to?

— Ili hoćeš da prijaviš? — ljubazno se iscerio strašni Osman Vuk.

Izgrdio me i Mula Ibrahim, zbog uplitanja u nezgodan razgovor. Lako je Šehagi Soci, on je bogat i prebogat, sve visoke činovnike drži u džepu pozajmicama i mitom, i svi se prave da ne znaju šta Šehaga govori. A što sam ja? Siromašni pisar kod njega fukare. Neka samo kogod jace kihne, oduvace nas kao prašinu. Čak i moćniji ljudi stradaju, a mali se samo istope, kao sapunica. I nije naše da pitamo zašto Šehaga tako govori. Njegove brige su drukcije, a naše je da ne potonemo u ovom životnom vrtlogu. Zato, pamet u glavu!

Znao sam to, odavno sam slušao, u radnji, na ulici, u caršiji: pamet u glavu! Kao posljednji zakon, kao najsigurnija zaštita pred bezbrojnim opasnostima. Zbog svega što možeš da učiniš, zbog riječi, pogleda, misli, i zato: pamet u glavu!

Boj se svega, ne budi ono što si!

Nisam mogao pristati na takvo beznade, postoji valjda i neka druga mogućnost za ljude osim straha, ali sam zapamtio taj nauk, to zajedničko mučno iskustvo, koje je zagadivalo život.

Pa dobro, poslušacu: pamet u glavu, Ahmete Šabo! Baš zato da mi ne zagade ovaj novi život.

Pošao sam jednog popodneva da Tijani kupim poklon na caršiji. Mula Ibrahim me upozorio, bez ikakve potrebe, da ne navikavam ženu na skupe poklone. To je lijepa navika, ako je razumna, pricinjava radost i podržava ljubav. Ali ako je nerazumna, stvorice u ženi pohlepu, a meni će postati teret. Ništa skupo! Vec nešto sitno a lijepo, struk cvijeta, ili nešto korisno, papuce, kad joj se stare poderu, šamiju, ako nema u čemu izaci, i lijepu riječ, to je najvrednije.

— A baš sam mislio da joj kupim zlatnu ogrlicu!

— Nipošto! To nije pažnja, vec ludost.

Nasmijao sam se:

— Rado bih učinio tu ludost, kad ne bih morao živjeti sa svojih dvadeset pet groša godišnje. Odakle mi toliki novac za ogrlicu!

— Šta ja znam. Tvojoj ženi je isplacen njen dio imanja.

— Dobila je takvu sitnicu, da me sramota i pomenuti.

- Zašto si pristao?
- Baš me briga.
- Ej, teško ženi s tobom, i teško djeci koja ce ti se roditi.
- Svako se rada sa svojom srecom.
- Tako govore svi lakomisleni.

Ne znam jesam li lakomislen, ili zadovoljan neocekivano stecenom srecom, poslije pasijeg života u ratu, ali se nisam naljutio na tu Mula Ibrahimovu rijec, jer znam da mi ovaj cudni covjek želi dobro, i veseo sam pošao u Kujundžiluk, da kupim štogod sitno, prsten od srebra, jevtine pafte, lancic, da pokažem dobru volju, a uz to cu dodati struk cvijeta i lijepu rijec.

Radovao sam se povratku kuci.

Zastao sam pred radnjom Mahmuta Neretljaka: nešto privjesaka i sitnurije visilo je iza prljavog stakla.

Nisam znao da je opet otvorio ducan. Dok sam još išao u školu, pravio je u ovoj radnji lažne pare bakrenjace, i proturao ih kao prave. Za kaznu je prebijen i protjeran iz Sarajeva. Deset godina je proveo u izgnanstvu, negdje na Istoku, pa se vratio proljetos i, eto, ponovo zasjeo u istom ducanu.

Nisam ga vidio kroz prozor. Ali sam cuo glasove u sobici iza radnje, krupan, kašljucav, Mahmutov, i sitne djecije. Poucavao ih je, cemu? Licilo je na nešto poznato. Gospode bože, pa to je arapski jezik, iskrivljen, unakažen, nadolmljen turskim, persijskim i grckim rijecima, zacinjen socnim našim psovkama. Šta on to radi? Slušao sam, zabezeknut, tu nevjerovatnu papazjaniju, taj niciji skitnicki jezik, koji bi mogao da posvjedoci o dalekim putevima kojima je ovaj izgnanik prošao, i o bezbrojnim poslovima kojima se bavio, ali ovoj djeci nece mnogo pomoci. Napravice metež u njihovim malim nevinim tikvama.

I dok sam oklijevao da li da ga pozovem ili da odem, on je oslobodio muke i sebe i mene i djecu, pustivši ih iz tamnice svoga neznanja i njihove nedoumice. Izašli su ošamuceni, posrcuci pod težinom besmisla koji im je uzburljao mozak.

— Oni sigurno misle da su glupi, ili da je nauka nedohvatna — rekao sam veselo, gledajuci za njima.

— Tacno je i jedno i drugo — odgovorio je Mahmut razložno.

Nasmijao sam se:

— Slušao sam kako ih uciš.

— A šta ti je smiješno?

— Pa ti ne znaš arapski.

— Sigurno da ne znam. Odakle bih znao?

— A zašto ovo radiš?

Pružio je ruke ispred sebe, prsti su mu drhtali.

— O zanatu više ne mogu da radim, drugo ništa ne znam. Preprodajem ove drangulije, i ucim djecu. Ja malo znam, oni malo placaju, pa niko nikome nije dužan.

Šta gube? Ništa. Naucice u medresi, ako im bude potrebno. A ja od toga živim.

— A kad se cuje da ne znaš? To se ne može dugo kriti.

Slegnuo je ramenima: bice nešto drugo. Kao lažne bakrenjace.

Gledao sam u njegovo izbrazdano lice skitaca, u lukave a opet nevine oci prestupnika s maštom, i nesvjesno se smiješio. U djetinjstvu su nas uzbudivale njegove lažne bakrenjace, teške batine koje je dobio, izgnanstvo u daleke nepoznate zemlje, a sad preda mnogom drhte njegove ruke koje su kovale srebrnu žicu i pravile lažni novac.

Život ga je izlomio, bolest ispila, a živjeti se mora.

— Ja cu ti pomoci — rekao sam, i ne razmislivši. — Znam nešto arapski.

Mahmut se namrštio:

— Pronadi drugu djecu. Zašto da otimaš moju?

— Pomoci cu ti badava.

Zacudio se, nije znao da li da još više sumnja, ili da me žali: — Slušaj, mladicu, ako ništa rdavo ne smjeraš, onda nisi baš pametan.

— Dobro, nisam pametan, ali ništa ne skrivam. Koristice i meni. Obnovicu ono što sam ucio.

— A ako ti lažem za bolest, ako to cinim da bih imao za pice?

— Svejedno. Nece biti štete nikome.

Još se branio:

— A zašto si slušao?

— Slucajno. Htio sam da kupim neku sitnicu za ženu.

— Od ovih drangulija? Vidiš, ja te ne pitam, odvikao sam. Hajde, pogledaj.

Drhtavim prstima vadio je i pokazivao jevtini nakit.

— Hoćeš li ovo?... A za ucenje, ako misliš ozbiljno, platicu ti, koliko da nije badava.

Ako ovi dječaci ne dodu, a desi se da ne dodu, naci cu druge, sad ce bilti lako, mogli bismo dovesti i prave dake, iz medrese, samo, ova soba je malena ... Uzmi ove pafte, i ovaj lancic, ako joj se ne sviđi, naci cemo nešto drugo ... Hoćeš li sutra poceti, uostalom, kad hoćeš, i u koje doba hoćeš, meni je svejedno. A ako si se šalio, nećeš doci, i gotovo ... Ove stvarcice sad plati, ako se predomisliš za ovo što si govorio.

Bilo je smiješno ovo njegovo isprepletano pricanje, ova opreznost, nevjerovanje, cudenje zbog ponudene pomoci, nade koje su se pred njim otvarale, sumnje, ako ludi covjek dode sebi. Mogao je pomisliti i da sam lud, i da sam dobar, i da tjeram šegu s njim, i da nešto potajno smjeram, ali je sve ostavio božijoj pomoci, jer ništa nije mogao da izgubi ako se i predomislim. Ostace na istom.

Sutradan sam poucavao djecu pravom arapskom jeziku, tješeci ih da ce im se sadašnji mrak polako poceti da pretvara u vidjelo. Gledali su me s nevjericom, a Mahmut je sjedio uz nas, klimao glavom, kao pravi muderis, povladujuci mome znanju a mršteci se dječijem neznanju, iako je njegovo nepoznavanje bilo slicno njihovom. I nije se cudio što ovo radirn, niti je više pominjao placanje: moju ludost je prihvatio kao stvar koja se tice samo mene, a nije htio da mi nudi ono što ja nisam tražio. Preuzeo je brigu o pozivanju djece, o zagrijavanju sobice mangalom, kad je bilo hladno, o naplacivanju casova, o hvaljenju moje velike ucenosti, svuda gdje je mogao da stigne, a meni je prepustio sporedni dio posla, poducavanje.

Pio je, zaista, pio je prilicno, nije bila laž, ali se to jedva primjecivalo. Bio je samo ugodno veseo i tako blaženo raspoložen, da sam najviše volio kad je pripit. Cak su mu se i ruke manje tresle, i tada sam vidio da je to od pica, a ne od bolesti. Poslije casova me vodio u Idrizovu kafanu, da za uloženi trud mene casti kahvom a sebe rakijom.

— Evo moga ucenjaka — govorio je ponosno.

Ovaj cudni posao nije izmislio samo zato da bi došao do kakve-takve zarade. Cini mi se da ga je više privlacila želja za neobicnim.

Pricao je, s čežnjom i sa zavješću, o ženi iz neke palanke, rodenoj bez ruku, koja je nogama plela i druge poslove obavljala, pa su je rodaci pokazivali po vašarima i pare zaradili. Ili o trgovcu Hasanu, koji je iz Misira doveo dva cudnovata ovna, i stekao imetak na njima, jer je svak htio da ih vidi.

Sve drugo, obicno, bilo mu je dosadno, nedostojno covjekove pažnje. Zato što je sitno i nezanimljivo, zato što dugo traje, zato što ne ostavlja covjeku dovoljno vremena. A zašto mu je bilo potrebno to vrijeme, nisam mogao da saznam.

Da li sam mu i ja licio na ženu koja prede vunu nogama, ili na noja iz dalekih krajeva?

Rekao sam to, smijuci se.

On se uvrijedio.

— Kako možeš tako da govoriš! A ko je koga molio, ja tebe ili ti mene? Rekao si: koristice mi, obnovicu ono što sam ucio. I ucinio sam ti, pomogao, dao ti ducan, dao djecu. Šta je tu cudno, šta neobicno? Znam, reci ceš, ti znaš arapski, ja ne znam. E

pa, cudna mi cuda! Ostace magarci i s tvojim znanjem i s mojim neznanjem. A za noja i za ženu bez ruku dobro sam razumio. Iskorišcavam te, je li? A jesam li htio da platim? Odbio si. Hocu i sad. Dacu ti sve ako hoceš. Samo nepravdu ne podnosim. I da budemo nacisti: da li ti mozeš bez mene, to ne znam, ali ja bez tebe mogu, sigurno.

A vec sutradan, u određeno vrijeme, polako je hodao ispred Mula Ibrahimove radnje.

Sacekao me ponizno:

— Bojao sam se da ne zakasniš. Žao mi je da djeca cekaju.

Ženi sam rekao da pomažem nesrecnom covjeku koji sve u životu cini pogrešno, a drago mi je i da radim s djecom, pogotovu otkako mi je rekla da je trudna, i otkako ocekujemo nepoznato drago stvorenje, koje ce rasti izmedu nje i mene, kao izmedu dva duba, zašticeno, natkriljeno, i nece ici ni na kakav Hocin, niti ce uciti arapski jezik kod Mahmuta Neretljaka. Naucicu ga pjesništvu, i naucicu ga da mrzi rat.

Slušala je ganuta, sa suzama u ocima što su postajale sve ljepše i dublje. Žena više voli nježnu rijec, makar bila i glupa, nego pametnu, ako je gruba.

Mula Ibrahimu sam rekao istinu, da i sam obnavljam ono što sam nekad znao, moglo bi mi opet zatrebati.

— A zašto nećeš da naplatiš?

— I on toliko malo uzima, da bi bilo smiješno dijeliti.

— Ciniš dvije pogreške — poucio me ozbiljno.

— Udružio si se s covjekom koga niko ne poštuje. Kako će onda tebe poštovati? I ne naplacuješ za ono što pošteno radiš. Kako će onda ljudi cijeniti tvoje znanje? Mislice da ništa ne znaš. A što osvježavaš zaboravljeno, to je dobro. Dok nešto ne postigneš.

Poslije ćeš opet zaboraviti. Nekome, doduše, nije potrebno znanje da bi postigao mnogo. Tebi je potrebno. Nema u tebi lukavstva.

— Zar lukavstvo može zamijeniti znanje?

— Iskusan covjek bi upitao: zar znanje može zamijeniti lukavstvo?

— Lukavstvo je nepošteno.

— Nije uvijek ni nepošteno. Zato što je neophodno. Kao kaput zimi. Neko to zove i mudročcu.

— Šta bi prvo savjetovao covjeku kome želiš dobro?

— Da se svojim mišljenjem ne izdvaja među ljudima s kojima živi. Zato što će se onemogućiti prije nego što išta učini.

— Ove slike u našem izlogu nisu izdvajanje.

— Drugi moj savjet covjeku kome želim dobro bio bi: ne govori uvijek ono što misliš.

— Jesi li ti učinio ono s čime se u sebi ne slažeš? Lukavo je, sigurno i potrebno, ali te je valjda malo i stid?

— Nije, nimalo. Ima stvari koje su iznad nas, i ne mogu se mjeriti našim obicnim mjerilima. Sultan je gotovo nadstvarni pojam koji povezuje naša razlicita htijenja. On je viši razlog, koji nas drži na okupu, kao sila teža. Razletjeli bismo se na sve strane, kao iz pracke izbaceni, kad njega ne bi bilo.

— To bi zaista bilo zabavno!

Pogledao me iznenadeno, uplašeno: mislio je da sam se izlijecio od ludosti koje sam, kao jedini plijen, donio iz rata. I jesam. Oslobodio sam se cudne bezvoljnosti i tihe tuge, i namjeravao da podem odavno utrtime putem kojim ide vecina ljudi.

Ali mi se odjednom učinila nadasve zanimljiva mogućnost da nestane sila teža, i da sve počne da lebdi i leti na sve strane, da se raskidaju stari spojevi, da nasilnik zaboravi žrtvu u svom

nepovratnom letu, a osvetnik juri drugom stazom, iznad ili ispod onoga kome želi da se osveti. Nestalo bi krivih i pravih, ostalo bi samo lebdenje. Letjele bi i džamije, sokaci, groblja, drveta, kuće, uselio bih se u jednu, samo sa svojom ženom, cvrsto bih je držao u zagrljaju, da mi je vationski vihor ne odnese, i bili bismo srećni, znajući da nema više zloćudne sile koja nas može vratiti u ružno životno puzanje. Uhvatio bih i jedno drvo, jabuku ili trešnju, da mi cvjeta, neprestano kružeci i da daje plod našem djetetu koje će se roditi u tom kruženju. Ni rat više ne bi bio moguć, jedino ako bi uspio nekoga da udaraš, nogom ili šakom, u prolazu, a možda bi više poželio da ga upitaš za zdravlje. I poducavanje djece bilo bi nešto drukcije nego ovdje, i svakako manje dosadno. Taman bi jednom letecem daku na brzinu saopštio neko pravilo, i susreo bi ga ponovo kroz godinu ili dvije, da ga upitaš je li zapamtio, a možda i nikad više, na njegovu sreću. Samo bih svoje dijete naučio svemu lijepom što znam, nizašto, iz čistog zadovoljstva, da mu bude ugodno.

Nasmiješio sam se toj šašavoj misli, kao izlijeceni pijanac mirisu rakije, pomalo sjetno, pomalo podsmješljivo. Ne bih joj se začudio, poslije rata. Danas mogu i bez nje.

Cistio sam od prašine sliku sultana Abdul Hamida, lijepio za staklo sasušene zvijezde, ispravljao uvrnute rogove polumjeseca, i nije mi bilo smiješno. Sigurno zbog žene, koja me dočekivala kao da joj donosim sreću na poklon, i sigurno zbog djeteta, čiji sam rast osluškivao, s dlanom na nabreklom trbuhu, s uhom na tajanstvenom bilu kojim se novi život javljao iz nepostojanja. Nisam više bio sam. Bilo nas je dvoje, i treće još nerodeno, jace od nas, spona koja me sve više vezivala s izgorjelim roditeljskim domom. Zbog njih sam spokojno uređivao nebeski svod pored javnih nužnika, što se neprestano kvario i osipao. Nisam se više smijao, zbog njih. Sjecao sam se, doduše, onog smijeha, i mislio na seljake iz Zupce, koji su tražili leševe svojih mrtvaca. Ne suviše često, možda i sve rjeđe, jer vrijeme uporno glode covjekovu misao, i od nje ostaje kostur, blijeda uspomena, bez pravog sadržaja.

Prilagodavao sam se, ne misleći o tome, i Mula Ibrahim je bio sve zadovoljniji blijedom običnošću mojih misli. Govorio je, nekad: lovi ribu! A mogao je i da kaže: oženi se! radaj djecu! I to smiruje

nezadovoljstvo, jer namece obaveze ... Najcvršce od svih: obaveze ljubavi.

Mula Ibrahim je dobro poznavao ljude. Ucinilo mu se da je upravo dosao trenutak koji je ocekivao. Pošteno je htio da mi pomogne, mislio je da vrijedim više nego da životarim u ovom cumezu.

— Spremi se, ici cemo na sijelo kod hadži Duhotine — rekao mi je ponosno.

Znao sam šta to znaci. Taj poziv je isto što i odlikovanje. I još više, mogucnost susreta s ljudima od uticaja. Hadži Duhotina je nekad tucao so, a poslije se obogatio, i svakog mjeseca priredivao gozbe za poznate junake. Nikad nije bio u ratu, nikad nije pušku opalio ni sablju pripasao, ali je zbog neceg volio ratnike i uživao da ih saziva i casti u svojoj prostranoj kuci. Krug pozvanih bio je uzak, strogo odabran.

Nisam odbio, izlijecio sam se od ravnodušnosti kojom me obogaljio rat. Postao sam kao i ostali pametni ljudi. Cak sam poimislio kako unam sreće, ili je Mula Ibrahiim svemoguc.

Ali je gozba prošla, a mi nismo otišli. I mnogi mjesed su prošli, a poziv nije stizao.

Novi gosti ne ulaze, izgleda, lako u tu kucu.

— Strpljenja! tješio me Mula Ibrahim. — Vrijedi pricekati.

A ja sam odgovarao, da me se ne ticu ni ti nekakvi ratnici, ni stari Duhotina, meni je sasvim dobro i bez njih. I sve više sam se ukopavao u uvrijedenost, postala mi je odbrana. Poceo sam iskreno da prezirem te ljude, neprelazniim zidom odvojene od onih kojima je mjesto na tom skupu. Starog Mehmed-agu, sto je na banjaluckoj vojni prvi navalio na neprijatelja i uskocio u šanac, cuvenog junaka i cuvenog pijanicu koji nije poštovao niciji položaj vec covjeka, nisu pozivali. Starog Dugonju, s Begovca, isjecenog ausitrijskim bajonetima i jedva sastavljenog, izrešetanog kuršumima kao da je bio meta na strelištu, pa je poslije sakatim prstima pravio oklagije i cibuke, nisu poziivali. Junackog bajraktara Muharema, posljednjeg od stotinu bajraktara banjalucke vojne, što je bez rijeci prosio stojeci pred kamenim hanom, nisu pozivali.

I nikog od starih junaka, ni jednog jedinog, jer novi nece da dijele slavu ni s kim, ali nisu zvali ni nove ako nisu imali položaj i imetak. A pozivali su za svoju sofru ugladene pisare, koji ni za rodenu majku

ne bi pošli u rat, i otmene gizdavce, pederaste, vinopije, zabavljače, laskavce, njih su pozivali, ti junaci koji to više nisu.

Koliko žrtava donese jedan poraz, a koliko li tek pobjeda! Pa neka ih, neka uživaju u toj mrtvoj slavi, prljajući je. Živio sam bez njih i dosad, mogu i odsad, i bolje nego s njima.

Gotovo cijela zima je prošla, i jednog četvrtka Mula Ibrahim je ušao u radnju zadihan, uzbudjen, veseo.

— Pozvao nas je!

— Ko nas je pozvao?

— Hadži Duhotina! Sutra uvece, na sijelo!

— Ti idi, ja necu.

Stao je usred ducana, raskopcan, ugrijan, zaprepašten.

— Neceš? Kako nećeš?

— Tako. Nemam volje.

— Cekaj, molim te. Sigurno nisi razumio. Pozvao nas je hadži Duhotina. Na sijelo.

— Cuo sam, i razumio, ali necu. Šta cu ja tamo?

— Kako, šta ćeš tamo, ako boga znaš!

Izgubio je svu svoju rjecitost, svu upornost, sve pametne razloge. Sjeo je, i gledao me zacudeno.

— I tako, nećeš. A pozvani smo.

— Niko nece ni primijetiti da me nema.

— A znaš li ti šta ljudi cine da bi tamo došli?

— Ne znam, i ne tice me se. Ja ne bih ucinio ništa.

— Griješiš, mnogo griješiš.

— Smetam li ti ovdje?

— Ne smetaš, bože sacuvaj. Želim da ti bude bolje. Neceš valjda cijelog života ostati sirotinja?

— Pravo da ti kažem, svejedno mi je.

— Ne znam šta da ti kažem. Nece nam se više pružiti ovakva prilika. I naljuticemo ih.

Izgledao je tužan i uplašen. Tužan zbog mene, što nisam prihvatio njegovu pomoc, uplašen zbog njih, što ne prihvatam njihov poziv. Postideo sam se, pomislio: koliko je rijeci morao utrošiti, koliko razloga izmisliti, koliko laskavih osmijeha uputiti, da bi mi otvorio teško pristupacnu tvrđavu. I koliko je vremena izgubio, trckarajući od

jednog do drugog, radi mene. A ja grubo i nezahvalno odbijam svu njegovu brigu i svu njegovu dobru volju.

Zato sam rekao mekše, pravdajući se: — Bice nam dosadno tamo. Nikoga ne poznajem, ne znam ni kako se razgovara s takvim ljudima.

— Cuti i slušaj. To je možda najbolje. Onda, ideš?

Oživio je, radost mu se vratila. Nisam mogao da ga ponovo razocaram.

A onda me pogledao sumnjicavo: — Uvrijedio si se što te nisu pozvali ranije?

— Nisam se uvrijedio. Žao mi je što si se toliko ponižavao radi mene. Ne vrijede toliko.

— Nisam se ponižavao. A ti si se uvrijedio, znam te ja. I zbog prazne sujete, propustio bi ovakvu priliku!

Zaista nisam vise imao volje da idem na to prokleta sijelo. Bio sam još povratnik s Hocina, i pored žene, i pored djeteta koje smo očekivali, i pored potrebe da se nadamo necemu što nije uboga sirotinja, radi njih. Još su mutne hocinske magle u meni, i ponekad teška tuga zbog ljudi. I sad treba da postanem lukav, odjednom, i da se priklonim ko zna pred kim, za neko mjesto koje ce mi omogućiti bolji život. A šta bih sa stidom poslije? Ostao bi mi smrad u duši. Sirotinja sam, ali prosjak nisam.

Prihvatio sam prvi poziv, ne smatrajući to ni cašcu ni povlasticom. A kad su me odbili, ja sam ih otpisao. Osjetio sam to kao poniženje i uvredu (Mula Ibrahim je dobro pogodio), i vratio im prezirom koji je spasavao moj ponos.

Sad, medutim, pred sutrašnju izvjesnost, poceo sam da se nagadam sa svojom savješcu. Ni pred kim se necu poniziti, ali ako se javi prilika, bilo bi ludo da je ne prihvatim. Nisam znao kako bi se te prilika mogla javiti, ali sam ostavljao slucaju da se pobrine za moju sreću. Ako ga ne bude, ostacu na istom, i opet je dobro. Cak sam se nadao da me nece niko zapaziti, pa cu se opet vratiti u svoj naviknuti tok. I kako, i o cemu da razgovaram s tim ljudima? Poslije Hocina, umio sam samo gledati u vodu, slušati vrapce i pisati tužbe i žalbe nesrecnom svijetu. Rijeci, narocito pametnih i ugodnih, nije bilo u meni, ni za koga. Osim za Tijanu, s kojom sam, u noci, razgovarao tiho i dugo, a ujutro to ne bih znao ponoviti, toliko je bilo plod noci,

samo naše, i toliko je izviralalo iz sraštanja, da ga je i jutarnje svjetlo potiskivalo u prijatno ali nejasno sjećanje, pa se gubilo, čak do sljedeće noci, a onda se opet javljalo, kao ponornica.

A kakve ću riječi naci za njih?

Uveče sam sjedio s Tijanom u našoj maloj sobi, jednoj, osim hodnika i ostalih skrivenih prostorija, u koje neću moći ući ako odebljam, što se sigurno nikad neće desiti. Ta naša sobica ima nekoliko prednosti i bezbroj mana. Jevtina je, sami smo, i kako je iznad pekare, zimi je uvijek topla, a svako jutro budi nas svježim mirisom hljeba.

Doduše ljeti je teško, grije nas sunce i vrela pekarska peć, a žohari hodaju slobodno, kao da nas nema. Prednostima smo se veselili, a vrelinu podnosili strpljivo, otvarajući vrata i prozore. Žohare smo odgonili nekim travama koje je Tijana kupovala na Bašcaršiji. Ili smo odmahivali rukom, živci s njima u miru. Briga bi me bilo za žohare, da se ona nije gadila, naročito noću, kad počnu da šušaju po podu i postelji. Budio sam se ponekad, i zaticao je kako sjedi u postelji, obuhvativši koljena rukama.

— Šta ti je?

— Ništa.

— Boli li te što god?

— Ne boli. Spavaj.

— Čudna si večeras.

— Srećna sam večeras.

Prihvatio sam taj razlog, jer mi se spavalo, ali sam se sutradan pitao, zar se i od sreće ne spava.

Meni je u ovoj našoj vreloj sobi bilo bolje nego na Hocinu, njoj gore nego u njevoj kući. Ona to nije priznavala, zbog mene. Nismo govorili pametno, ne bih to volio i da smo mogli, stalo mi je da budemo pažljivi jedno prema drugome, i bili smo, ne trudeći se. Sve dok se ne bismo naljutili, zbog sitnice, zbog gluposti, zbog nečeg što nismo mogli ni zapamtiti.

Rekao sam joj da sutra idem na sijelo kod hadži Duhotine, ispričao sam i kako sam bio odbio i ponovo pristao, zbog Mula Ibrahima.

— Zašto da ne odeš? Naci ćeš se s ljudima, popričati. Šta je u tome rdavo? Hoćeš li ostati dugo?

Nije znala lagati. U životu nisam sreo nikoga ko je bio toliko nesposoban da sakrije ono što misli. Odavala se glasom, izrazom lica, ako ne i izravnom riječju.

Suviše je lako pristala. Čak me i nagovara. Zašto?

Upitao sam:

— Ne voliš što idem?

Nasmijala se:

— Ne volim što ideš! Nikad ne volim kad ideš od mene.

— Možda bi voljela da ne idem ni na posao?

— Naravno da bih voljela.

Sad sam i ja počeo da se smijem. Sasvim je luda.

— Ko živi tako?

— Ja bih željela da živim tako.

— Dobro, hoćeš li da ne idem na to sijelo?

— Ne. Otici ćeš, svakako. Mislio bi poslije da si nešto propustio.

— Zašto se sad ljutiš?

— Ne ljutim se.

A onda je dodala, kao da se pravda: — Malo sam uznemirena. Možda zbog trudnoce.

To malo lukavstvo, kojim je ublažavala svoje nezadovoljstvo, otklanjajući moje, skrenulo mi je misli prema onom trecem, prisutnom a nevidljivom, što nas već mjesecima drži u napetosti, i prisiljava da ga uplicemo u svoj život, da svoj put i svoja htijenja određujemo prema njemu.

Zbog njega, i zbog nje, moram izaci iz ove sobe. Zbog njega, i zbog nje, otici ću na to vražje sijelo. I biću pametan, i biću lukav.

Stavio sam ruku na njen trbuh, i osluškivao prstima. Cuteci.

Na sokaku su se stišavali glasovi, ispod nas su ubacivali cjepanice u veliku pekarsku pec, žohari su još mirovali u svojim rupama čekajući da ugasimo svijecu. A ja sam držao dlan na zategnutoj okruglini trbuha, na zaštićenom tijelu malog čovjeka što je već živio u najsigurnijem i najugodnijem od svih skrovišta ovoga svijeta. Htio sam da kažem što god lijepo ovoj ženi čije je krhko tijelo unakazio taj nepoznati punoglavac, htio sam da mislim što god lijepo o tom dragom punoglavcu, koji će biti ono što ja nisam bio. Htio sam, a nisam umio.

Troje nas je, u cijelom svijetu samo troje: moji prsti, njeno tijelo i njegov ujednaceni damar. Uhvaceni nezaustavnim kolanjem krvotoka. Nije važno šta se dešava u svijetu, nije važno šta ce biti sutra, važan je ovaj cas blaženstva bez misli. Da li ce me istjerati iz kuce, ovaj treci, kao što je sin istjerao bolesnog Mustafu Puhovca? Ili cemo se ponositi jedan drugim? Ili cemo se podnositi, kao vecina? U ovom trenutku to nema nikakva znacaja.

Hiljadu necijih srečnih casaka bice kao ovaj, ali ovaj nikada više. Hiljadu tudih ljubavi bice kao ova, ali ova nikada više. Nikada: jedina konacnost.

Prvi put znam šta je sreca, osjecam je, vidim, mirišem.

Cio svijet i cijela vasiona, nas troje. Nikog drugog osim nas nema.

I ima sreca. Da li je mogu zadržati?

Htio sam da joj kažem: mila moja, zbog nježnosti što je vrelo zapljusnula moje unutarnje obale, ali ona je spavala, osmjehujući se, u snu. — Spavaj i ti — rekao sam onom trecem, i ugasio svijecu. Žohari su sigurno nestrpljivo cekali da ih pustim u sobu. Možda su zakasnili na neki svoj obred.

Napolju je proljetna noc, i mjesecina. A ja ne mogu da zaspim, od sreće kojoj nisam tražio razlog. I nisam se cudio što je tako.

Kako bi drukcije i moglo biti?

4. NEPRIJATELJSKA ZEMLJA

Niko nikome ne može natovariti toliko muke na vrat koliko covjek sam sebi.

Šta mi je trebalo da idem na ovo sijelo, na kojem cu biti sve što nisam ja, ili cu biti ja, kakvog ne bih želio da me vide, glup, nespretan, dosadan, nikakav. A bolje bi bilo da se to ne zna, ili da se zna samo kod kuće.

Bio sam u nedoumici i kad treba da stignem. Ako dodem kasno, poslije ostalih, smatrace da sam nepristojan. Ako dodem rano, reci ce da se utrpavam prije svih ostalih. Kako god okreneš, muka.

— Da ne zakasnimo? — pitao sam Mula Ibrahima koji je išao pored mene, srecom ili po nesreci, jer bih se vratio, da sam bio sam. — Da ne zakasnimo? Ili da ne poranimo?

— Sacekacemo da ljudi izadu iz džamije, pa cemo tada krenuti, s božjom pomoci.

— Sad mi je krivo što sam pošao.

— Samo se drži uz mene!

Na raskršcu, osvjetljenom fenjerom, pred ulicom u kojoj stanuje hadži Duhotina, stajao je stari bajraktar Muharem, i prosio.

Dao sam mu nešto sitniša, stideci se. Stidio sam se što mu dajem milostinju, stidio sam se što idem na sijelo. Njemu je mjesto tamo, a ne meni. Mjesto mu je prije svih koji dolaze.

— Strašno je što ovakav covjek prosi — rekao sam neveselo.

— Prosi za inat, što su ga zaboravili. Zato i stoji ovdje, da ga vide.

— Svejedno, opet me stid.

— Nisi ti kriv.

Nisam kriv, ali se stidim. Oprosti, stara prznico, mislio sam u sebi. Ti to ciniš iz inata, ja ovo cinim iz nevolje. Ti hoćeš da ti bude gore, ja hocu da mi bude bolje. Ti ne možeš ovo moje, ja ne mogu to tvoje. A ne valja ni jedno ni drugo, cini mi se.

Stajali smo u mracnom sokaku, kao djeca, skrivajuci se, kao budale, cekajuci.

Postalo je mucno, i smiješno. Zar ovako izgledaju casne uzvanice!

Pa sam poceo da psujem, i te nekakve stare ratnike, i sebe, ludu, izgledacu medu tim spomenicima kao majmun, lažno cu se osmjehivati i iskreno strahovati, a mogao sam lijepo sjediti sa ženom

kod kuće, i biti šta hocu i kakav hocu. Nikad covjek ne može tako upropastiti život kao kad želi da ga popravi, a ne zna ni zasto ni kako da ga popravi, niti znam je li to popravljainje ili kvarenje, pogotovu ako izgubim svoj mir.

— Evo, izlaze s molitve — šapnuo je Mula Ibrahim, kao da oglašava pocetak bitke. — Hajdemo! A što kažeš za ženu, to je lako. Žena ce cekati. Ovi nece. A bez njihove pomoci neceš daleko stici.

Dok smo ulazili u kucu starog hadži-Duhotine, pored momaka sa svijecama i fenjerima, Mula Ibrahim je rekao tiho: — Budi uza me!

Pogledao sam ga iznenadeno: ja sam se nadao ohrabrenju od njega, a on od mene traži pomoc!

— Bojiš li se?

— Malo.

— Zašto onda idemo? Hajde da se vratimo!

— Ne možemo više da se vratimo.

— E kad ne možemo, neka ih davo nosi! Drži se hrabro, kao da idemo u neprijateljsku zemlju!

— Ma kakvu neprijateljsku zemlju, kumim te bogom velikim! — zavapio je zaprepašten.

Nasmijao sam se veselo, oslobođen straha i nelagodnosti, izlijecen njegovim strahom. A ustrašile su ga moje neozbiljne rijeci, kojima sam prkosio i sebi i njima, ne znajući zapravo ni od cega se branim, pa je, smeten, udario nogama o stepenice, jedva savijajuci ukocena koljena. I gledao me kao palikucu, zacuden i ogorcen zbog moje jadne pobune. Badava, s takvim strahom ne vrijedi živjeti, i ne bih ni živio, kad bi me jednom savladao. Jer, drugo je uplašiti se kad ima razloga, u nesreci, ili ratu, to mora svako, a drugo je plašiti se uvijek, od svega. Snažni Mehmed Pecitava, govorio je, nekad, u hocinskim mocvarama: — Boj se ovna, boj se govna, a kad cu živjeti?

Kad cu živjeti, Mula Ibrahim, ako se budem uvijek bojao? Kad cu onda živjeti, gospodo iz neprijateljske zemlje?

Bilo je smiješno to moje kocoperenje, i znao sam da je smiješno, jer sam i ja maloprije osjecao strah, a sve je nastalo u mojoj uobrazilji, i strah i opasnost. Ali to je isto kao stvarno, i unaprijed sam se ušancio u hladnoj odbojnosti.

Na prvom koraku u ovoj bogatoj kuci vidio sam da je moja odbojnost smiješna, a oklop nepotreban. Domacin, hadži Duhotina,

nizak, velikog trbuha, nabijen kao nadjev, dočekao nas je ozarena lica, toliko ponizno ljubazan, da nisam vjerovao svojim ocima. Šta li je to Mula Ibrahim ispricao o meni? Ili je ovaj divni covjek toliko plemenito gostoljubiv, da i svojim neuglednim gostima ukazuje ovoliko poštovanje?

Kako je moja predstava o svijetu i ljudima bila pogrešna i nepravedno ružna! — mislio sam ganuto zbunjen, spreman da svoju odbojnost preokrenem u nježnu ljubaznost, kao grbava djevojka kojoj govore lijepe riječi.

Ali, avaj, nicemu neka se ne nada grbava djevojka!

Taj divni covjek je prošao pored nas, kao da smo sjenke. Njegovo ozareno domacinsko lice, široko raskriljene ruke za zagrljaj, i ponizna ljubaznost, nisu bili namijenjeni nama, vec kadiji koji je dolazio iza nas.

Mula Ibrahima i mene dočekali su sinovi domacinovi, službeno uctivo, da se ne možemo ni pohvaliti ni požaliti, i odmah nas razdvojili, razvrstavši njega u srednju, mene u prednju sobu, do ulaza. Kadiju je domacin proveo u posljednju, nevidljivu i nepristupacnu sobu, za najuglednije goste. Ti najugledniji dolazili su posljednji, i prolazili do svog izdvojenog skrovišta, obavijeni nijemim poštovanjem i poniznim cutanjem, kao mrtvaci.

A gdje su ratnici?

Bilo ih je svega nekoliko. Ostalo su ljudi iz caršije, iz ureda, iz esnafa: ovo je mjesto gdje se vrijedi pokazati. Možda su mnogi slicni mome Mula Ibrahimu.

Nasmijao sam se, sjetivši se njegovih ratnih zasluga.

Do mene je sjedio stariji covjek, prлично neuredan, podbuo, vec pijan, cini mi se. I sad je pio, držao je bardak pored sebe, i potezao, kad je mislio da ga niko ne vidi. A cesto je mislio da je nevidljiv.

— Zašto si došao? — upitao me smrknut.

— Zašto? Nizašto!

— Baš nizašto? Sve ti je potaman? Ništa ne tražiš? Ništa ne moliš?

— Ništa.

— Jesi li bogat? Imaš li veliku platu?

— Bogat sam, i imam veliku platu.

— E, blago tebi! Ko ima s jedne strane, dobice i s druge. Blago tebi!

— Radim kao pisar kod advokata. Primam dvadeset pet groša na godinu, blago meni.

— Au, takav li si! Bogme si ti prilican jad. Uzmi malo rakije!

— Ne pijem.

— Neceš od mene? Da ti nije ispod casti, slucajno?

Popio sam, da ga ne naljutim.

— Eto vidiš da piješ! Hajde još jednu! Sve, sve, tako!

Druga je otišla lakše nego prva.

— A ne piješ, veliš! Vidim kako ne piješ? Veliki si šaljivcina, izgleda. Zašto si se ono maloprije nasmijao? Volim kad se ljudi smiju.

Pohvala mi je prijala, osjecao sam se lijepo.

— Gledam, gdje su ratnici? Pa se sjetim kako sam jednog covjeka prenio preko nabujale rijeke, a on se uneredio od straha. Pa možda su se, velim, mnogi od ovih isto tako uneredili od straha, i to im je sav rat i sva ratna nevolja.

Iz njega je odjednom prasnuo smijeh, kao pucanj, poprskao me rakijom kako je poceo da pije, zagrcnuo se, iskašljao, došao sebi, i nastavio da se smije, iz glasa, grohotom, udarajuci se rukom po koljenu, klataci se cijelim tijelom, vrišteci, pa sam se uplašio i za njega i za sebe.

— Pij! — pružao sam mu bardak, da ga smirim.

— O, brate, šta kažeš: uneredio se, i to mu je sav rat!

Smijeh mu je prekidao samo kašalj.

Ljudi su poceli da se okreću.

— Ispricaj to, molim te. Ispricaj svima! Pocrkace od smijeha!

— Taman posla! To nije za pricanje. A možda sam izmislio.

— Ako si izmisliio, dobro si izmislio.

— A ti, zašto si ti došao?

Nije me cuo.

— Veliš: sav rat i sva ratna zasluga!

— Cekaj, ne voliš da pricaš o sebi, izgleda. Pitam te: zašto si ti došao?

Želio sam da se zabavi sobom, da me oslobodi svog neugodnog smijeha. Pitao sam ga, i gurao mu bardak u ruke.

I zaista, pomoglo je. Još je smijeh provaljivao iz njega, ali sve tiše i rjede. I pili smo ponovo, nisam se više pazio, samo da zaboravi ono što sam rekao.

— Moje je sasvim obično, ništa.

— Svejedno, pričaj.

— Bio sam u ratu, zarobiše me Austrijanci, teško ranjenog. Izlijecili me, pa zaboravili na mene. Sjekao sam drva u Tirolu. Tri puta sam pokušavao da bježim, pa su me zatvarali u sve dublju tamnicu. Pustiše me poslije punih devet godina. Hajde, vele, i ne pamti nas po zlu. Necu, velim ja, nisam bio u svatovima već u zarobljeništvu.

Došao je kuci i ženi, ali u kuci i na ženi drugi, i na njegovom imanju. Petoro su djece izrodili, s njim nije imala nijedno. Razumio je, i nije se ljutio: čekala, čekala, pa se udala. Al sad neka mu vrate njegovo, to jest kucu i imanje, a ženu poklanja. Prosto i lako. Al jest, tu sad pocinje petljanija, a nizašto. Kako se dugo nije javljao, a neki su vidjeli kad je pao teško ranjen, kadija je izdao potvrdu o njegovoj smrti, i žena je sve naslijedila i donijela drugom mužu. Šta sad da se radi? On traži svoje, nije prodao ni prokockao, već sve ostavio u najboljem redu, a da nije mrtav, eto, svi vide. Kakav tu dokaz treba? Al muž njegove žene, njegov zamjenik, koji je svoj muški posao dobro obavio, kaže ovako: da je čovjek živ, živ je; da je imanje bilo njegovo, bilo je. Samo, da nije bilo kadijine potvrde o njegovoj smrti, a on je bogme nije pisao, ne bi se ženio njegovom, to jest svojom ženom, niti bi je uzeo da nije imala imetka, jer on svoga nema. A i da je poludio, pa i to učinio, ne bi navaljao toliko djece.

I je li on kriv što je čovjek ostao u životu, i što ga je kadija proglasio mrtvim?

Pristaje da se nagode, ako već ne može drukcije, da mu vrati ženu i dvoje-troje djece, i da mu ostavi pola imanja. Ili da živi s njima, neće im biti tiješno. A čovjek neće, ni žene, ni djece, traži svoje, ili makar polovinu, jer ni on nije kriv što je ostao u životu i što ga je kadija proglasio mrtvim. I više voli što je tako nego da ga je kadija proglasio živim a on da je mrtav. Sad, eto, gleda da bude stalno na ocima ovima što rješavaju da se ova nepotrebna zavrzlama raspetlja nekako.

Sad sam ja počeo da se smijem. Počela je da me hvata rakija.

— Pa ti rece da je to sasvim obično!

— I jest! Imanje moje, djeca njegova. Šta tu nije jasno?

Tada je, ne žureći, iz srednje sobe izašao Džemal Zafranija, s naocarima, koje mu nisu mnogo koristile, ali je gledao sluhom, koji

ga je odlično služio. Poslije, iz blizine, provjeravao je slabim ocima. Privukao ga je naš glasni smijeh, to je ovdje sasvim rijetko.

— Kod vas je veselo — nasmiješio nam se ljubazno.

On se uvijek smiješi, uvijek govori lijepe riječi.

— Izgleda da je uvijek smiješno kad se prica o pravom životu — rekao je moj novi poznanik, zacudivši me tom primjedbom. Bila je pametnija nego što sam od njega mogao očekivati.

Pa se okrenuo meni:

— Poznaješ li Džemal-efendiju? Pisar kod kadije. Dobar covjek.

— Išli smo zajedno u medresu. Samo je Džemal-efendija mladi. Uši sam mu izvukao zbog logike. Dobro se poznajemo.

— Mislim da sam sad u logici bolji od tebe.

— Sigurno. Moja plata je dvadeset pet groša. A samo jedan tvoj osmijeh vrijedi toliko.

Vedro se nasmiješio, kao da je cuo lijepu šalu.

— Zašto ne svratiš do mene?

— Da ti ne oduzimam dragocjeno vrijeme.

— Sjedi, Džemal-efendija, popij s nama — navaljivao je bivši zarobljenik. — Nisam ni znao da ste prijatelji.

— Ne pijem, hvala.

— On ne pije, ne puši, nema poroka. Osim onih koje krije.

Ne volim ga, uvijek me odbijao svojim lažnim smiješkom, svojom opasnom ljubaznošću, svojim njuškanjem, čak i kad sam bio jaci od njega. Sad pogotovu. Ne volim ljude koji rade kod kadije. Da mu je kicma od željeza, pukla bi za dva mjeseca.

A on već dvije godine pisar, i neće dugo ostati na tom mjestu, popeće se. Njega nije trebalo ni lomiti, on se savija prije dodira. Slican je vodi, nema svoga oblika, prilagodava se sudu u koji ga naspu. Ništa mu nije gadno ako mu je korisno, jer je imao jedan jedini cilj u životu: da uspije, da pobjegne od uspomene na sirotinjsko djetinjstvo i na oca zatvorskog stražara, pijanicu i svacijeg špijuna, koja je umro prezren, a sin mu je i tu porodicnu nesreću pretvorio u svoju korist, igrajući žrtvu, dok nije stao na noge, i moleći pomoć moćnih pred nenaklonjenom sudbinom. A kad su svi zaboravili, on nije. Sve je pamtio. Otac je bio kriv zato što je bio jad i sirotinja, kriv što je bio svaciji sluga, kriv što nije znao da iskoristi zlo koje je cinio. Da je bio mocan, niko ga ne bi prezirao, bar ne javno.

Klanjali bi mu se, makar ga i mrzili. Zlo i nevolje koje je učinio ljudima, mogao je dobro unovčiti, mogao je od njih napraviti stepenice po kojima će se popeti, možda i visoko. Mnogi tako rade. Ali otac je bio slabic, za sitne pare je prodavao svoje sposobnosti. On neće biti slabic. Učinice sve, ali će ispraviti ocevu grešku. Bio je miran, odmjeren, opasan, znao je koliko ga se ljudi plaše i, smiješeci se; uživao u tome.

Ne mislim o njemu, ne tice me se, kao ni tolike ružne stvari u životu. Ali veceras sam osjetljiviji, malo pijan, malo uznemiren, malo krut zbog oklopa kojim sam se štitio.

Zato mi je smetao. Sjetio sam se kako o njemu govore, sa smiješkom i gotovo s priznanjem, da je već godinu dana ljubavnik bogatog haznadara Fejze, nešto zato da bi imao mocnog zaštitnika, a najviše za to što je htio da se oženi njegovom kcerkom mirazušom. Da li želi prvo da ga odobrovolji pa će onda za uzdarje zatražiti kcerku, ili će i dalje tkati na dva razboja, što je vjerovatnije, to ne znam.

Ali znam da mi je gadan, mucno mi je od njegova osmijeha, želio sam da ode, zato sam ga vrijedao. Nije pokazivao da se ljuti, iako je dobro mirisao tude rijeci, i znao je na što mislim govoreci o njegovom skrivenom poroku.

Zanimalo me šta će učiniti, bio sam pjanski mušicav. Da li će ga istjerati iz zaklona njegova tobožnjega mira, hoće li poceti da crveni, da se ljuti, da praska, hoće li me udariti prezrivom rijecju? Ili će poceti da mi se suprotstavlja, da se prepire, ma o čemu, da bi pokazao nadmoc? Samo neka izvoli! Ne bojim se ni njegove pameti ni njegova položaja: moji razlozi su jaci, jer su slobodniji; moja rijec je hrabrija, jer ništa ne tražim. Zadovoljan sam svojom sirotinjom.

Uporan je u svojoj ljubaznoj nadmocnosti.

— A koje to poroke krijem? — upitao je veselo.

— One za koje ne znamo. Zar postoji covjek bez poroka?

— Izgleda da postoji. Nemam poroka, nijednog. Mirno gleda, mirno govori, bezobzirno laže.

— Nisam znao da i takav covjek postoji.

— Zašto bi to bilo cudno? Bog nas stvara, i njegova je volja da budem ovakav kakav sam.

— Bezgrešan?

— Bez griješnih poroka.

— Ne kažeš to valjda ozbiljno?

— Sasvim ozbiljno. Zar ti ne vjeruješ u božju volju?

— Odgovornost i za zlo i za dobro prebaciti na božju volju, znaci zakloniti sebe za nacelo. To je vrlo mudro. Vidiš, u ratu, jedan komordžija je izgubio duhan za vojsku.

Ispitivali su ga, a on je neprestano govorio da ga je izgubio, i da je to božja volja. A prodao ga je, tvrdili su svjedoci, volio je da pije. Onda je božja volja i što je volio da pije.

— A zar nije?

Miran je, vedar, pomalo podsmješljiv, ne drži ni do cega što bih mogao reci. Bijes me hvata.

— Gluposti! Što ima više svetih skloništa iza kojih se ljudi kriju, sve je više prostora za ljudsko zlo. Covjek uvijek izmisli razlog izvan sebe, da bi se oslobodio odgovornosti i krivice. To je podsticaj za zajednicku neodgovornost. Teško covjecanstvu dok je tako.

— Hoceš da kažeš da svako određuje šta je dobro, šta zlo?

— Svako! I nijedno zlo ne može postati dobro, zato što ga prihvata vecina.

— Da li je i odbrana zlo? Odbrana vjere, na primjer?

— Odbrana je cesto napad.

Zafranija ni tada nije prestao da se smiješi. Od kakve je grade? Je li to snaga ili neosjetljivost?

— Netacno, ali zanimljivo — rekao je bez ljutnje.

Uhvatio me pod ruku, odvojivši me. Izgledali smo kao najbolji prijatelji.

— Dobro da te ljudi nisu culi.

— Misliš da se bojim? Ono što mislim, ne krijem ni od koga.

— Nemaš zašto da se bojiš. Ali nije lijepo. Ni korisno. Mogli bi te pogrešno shvatiti.

— Briga mene kako ce me shvatiti.

— Trebalo bi da te je briga. Ovo su naši najbolji ljudi.

— Najbolji? Jesi li vidio bajraktara Muharema kad si dolazio ovamo? Najbolji možda gladuju, ili umiru po tamnicama.

Tada sam primijetio, po njegovom likovanju koje je skrivao tobožnjom nelagodnošcu, i po grobnoj tišini što je nastala odjednom, da on ništa drugo nije ni želio nego da ja ovo kažem! Zato me doveo

u srednju sobu, a ja to nisam ni primijetio, zato me podsticao, racunajuci na moj pijani ponos, da se istrtljam kao budala.

Slušali su uvrijedeni, smrknuti, zlosutni, Mula Ibrahim je uvijao mršavim vratom, kao da je progutao živu jegulju.

Ali moju ludost ništa više nije moglo zaustaviti. Coravi lupež se prevario ako je mislio da cu se uplašeno povuci. Ništa rdavo nisam rekao. I oni to znaju.

Nastavio sam da govorim, sad vec moram. Ne bojim se, ali cu objasniti šta mislim.

Potrebno je da neko kaže. Ne možemo svi cutati, uvijek.

Ne želim nikoga da vrijedam (rekao sam blaže), ali me potresla prilika i sudbina starog bajraktara. (A onda mi se ucinilo da se pravdam, iz straha. Ponos mi je došapnuo oštrije rijeci.) Je li bajraktar gori od nas ovdje? (I to je ustupak! Htio sam da kažem: od ovih ovdje! Ah, bijedo!) A koliko ima takvih? Ne vodimo racuna ni o živima ni o mrtvima. (Eto, to je, to je! Istinu treba reci!) Život ovog naroda je glad, krv, muka, bijedno tavorenje na svojoj zemlji i besmisleno umiranje na tudoj. Svi moji drugovi na Hocinu su izginuli, kao psi, ni sami ne znajuci zašto, i hiljade drugih jadnika isto tako. A da su se vratili, možda bi prosili, kao Muharem bajraktar. Nije dobro ako mislimo samo na svoje dobro.

Mula Ibrahim je progutao svoju jegulju, i sad je štucao, potpuno modar u licu.

A ja sam znao, cim sam to rekao, da sam izgovorio bezbroj gluposti, bez razloga i bez potrebe.

Džemal Zafranija se nije nadao da ce njegova lukava osveta zbog uvrede biti toliko savršena. Ali nisam imao kud, niti bi mi pomoglo kajanje. Neka ih davo nosi, ispao sam budala, ali sam rekao što odavno nisu culi.

Lijepo je ispao moj pokušaj da postignem nešto bolje u životu!

Neki su skocili prema meni, da me biju, neki mladi i niži po položaju, uvrijedeni i za sebe i za one mocnije.

Džemal Zafranija ih je umirio, i izveo me iz kuce.

— Šta ti je ovo trebalo? — upitao me prijekorno.

— Nije trebalo meni, vec tebi. A sad se skloni, da te ne izbijem.

Moj razlog mu je izgledao ubjedljiv, i vratio se u kucu, bez zastajkivanja.

Dočekala me noc bez mjeseca, još nije izašao. Moje sijelo se završilo rano.

I tako, desilo se.

Cije li sam to rijeci govorio tamo, pred smrknutim ljudima? Možda su bile i moje, ali ih nikad nisam izrekao tako oštro, čak ni u sebi. Bile su u meni, sigurno, i rijeci i misli, odakle bih ih izvukao nego iz sebe? Ne smjem piti, mislio sam, lako me hvata, i ne vladam sobom. Ali nije bilo samo radi pica. Govorio sam iz prkosa, da naljutim Zafraniju, a onda nisam htio da se povucem. A on je od mene napravio majmuna, vukao me kao lutku na koncu, usmjerio me tačno kako je smislio, i pustio me da igram ludiju! A bio sam uvjeren da sam pametniji od poluslijepog kepeca! Badava, uvijek je sumnjivo kad neko misli za sebe da je pametan.

I odjednom sam se sjetio! Iz magle uspavanih uspomena doplivao je ozbiljni lik studenta Ramiza, i ono što je rekao u tmurnim hocinskim šumama. Zapamtio sam to, i ne znajući, i ponovio, istim riječima, u najnezgodniji čas.

E pa, neka mi je na zdravlje!

Još sam osjećao lako pijanstvo, od kojeg se ne tetura, ali se misli teško sabiru.

Odlucio sam da prošetam pored Miljacke, da rakija izvjetri iz mene. Zbog žene. Rekla bi: — Ih, pobogu, zar ja za tebe pice! Kao da govori djetetu. A moram i da smislim kako ću joj reci šta sam sve istrtljao. Ništa od nje ne krijem, grize me nešto kad ne kažem, a uzalud je i da krijem. Ona osjeti svaku promjenu u meni, i najmanju. Osjeti i kad slažem, makar sitno. Zato ću, joj sve ispricati, iako se osjećam nelagodno. Pa, proslavio si se, reci će kad joj kažem. Šta da kažem? Da je Zafranija napravio od mene budalu? Da sam namjerno sve rekao, jer me to mucilo? Da sam bio pijan i da nisam znao šta govorim? Šta je istina? Ili je sve istina, sve pomalo?

Tačno je ono što sam izgovorio, i zaista tako mislim, ali nije trebalo da kažem. Sebe nisam zadovoljio, jer se stidim, a niko zbog mojih riječi neće poceti drukcije da misli nego što je dosad mislio.

Glupo, nepotrebno, nekorisno. A sve zbog Zafranije!

Dušu mu njegovu pedersku, baš me kurvinski namagarci. Cuvaj se pederasta, govorio je Smail Sovo, ili možda neko drugi, sve pocinjem

da pripisujem poginulim drugovima. I još je govorio, taj neko: Oni što se ne kriju, još i nekako, al oni što se kriju, to je najgori skot.

Pa kud baš na sebi da se uvjerim!

Uostalom, baš me briga. Ko zna za što je ovo dobro. Sa svojim škrtim, plašljivim, dobrim Mula Ibrahimom pisacu i dalje žalbe i molbe nezadovoljnim ljudima, i pisma vojnicima, uvijek ce ih biti, kao i ratova. Cak je i bolje nego da dobijem neki važniji položaj. Ovako od mene niko ne zavisi, ja sam samo posrednik, da tude molbe dodu do tuih ociju, i mogu da žalim i tješim ljude zbog pravih ili zamišljenih nesreca.

Tako sam uvijek na njihovoj strani. A ne bi bilo vece muke nego da presudujem ma u cemu. Ko ce presuditi između bivšeg austrijskog zarobljenika i njegovog nasljednika?

Sve je među ljudima zapetljano, i ni za koga se ne može reci da je sasvim prav ili sasvim kriv. (Ocita je samo nepravda koja ponižava i ubija ljude, ali nju niko ne dira.) E pa, u redu, pomislio sam vedro, veceras sam presudio sebi: nikad necu presudivati nikome. I hvala bogu. A ono što sam rekao, istina je. Doduše, istina gledana odozdo, ali kako bih drukcije mogao da gledam? Oni odozgo, vide je drukcije. I tako, vrag je odnio, svako ima svoju istinu, jer bi istina morala biti jedna, pa bismo pomrli od dosade, a najbolje je kad je tuda istina neistina, zabavnije se živi.

Zaplevši tako svoju ludoriju u kucine površnog razmišljanja, i olakšavši sebi muku, jer sam se opravdao kakvim-takvim stavom, a stav daje pravo i hrabrost, krenuo sam uskim sokacima, prema svojoj kuci. Nasmijacu se još s vrata, reci cu Tijani...

Nisam stigao da smislim šta cu reci. Osjetio sam da mi se glava rasprsnula od udarca i, padajući, cuo sam nejasno kako oko mene klopara mnogo nogu, kao maljice o bubanj. Onda sam se onesvijestio.

Ne znam koliko sam ležao, ni koliko je trajao taj san bez snova, poklonjen udarcem a kad sam poceo da se osvješćujem, nejasno sam vidio mjesecinu nad sobom. I opet sam zatvorio oci, teške i snene.

Neko je išao sokakom, posao je prema meni, osjetio sam po koracima, ali je naglo zastao, i žurno se udaljio. Šta se to desilo sa mnom? pitao sam se s naporom, jedva pokrecuci umrtvljeni mozak.

Boljela me glava, boljela me kicma, boljele su me ruke i noge, u ustima je gorjela vatra. I opet mi je nesvijest otjerala muke.

Probudio me neciji glas i necije ruke po meni.

— Hvala bogu, nije mrtav — šušкао je glas. — Možeš li ustati?

— Šta se to desilo?

To pitanje je zaspalo i probudilo se sa mnom.

Cuo sam kako negdje tece voda iz cesme. Da mi je samo kap!

— Otkud ja znam šta se desilo. Nailazim slucajno, i vidim, neko leži, napio se, mislim. Pridem, kad — ti. I nisi pao od pica, prijatelju. Neko te dobro premlatio.

Prepoznao sam ga: Mahmut Neretljak.

Nešto je cistio po meni.

— I usrali su te, nesrecnice, od tjemena do koljena. Usrali i upišali. Pih, što zaudara, ubio ga bog. Skidam govna ovim drvcetom, ali bogami, ne može, evo sam i ruke ukaljao. Jesi li se s kim tukao?

— Htio bih kuci.

— Pa, kuci, sigurno. Neka te žena dobro opere, a za uboje ceš vidjeti poslije. Hajde, možeš li ustati?

Pljuvao sam, izbacujuci iz usta krv i govna.

— Da se malo operem.

— Možeš malo. Al ono glavno neka ti opere žena, u lukšiji. A ti obuci drugo odijelo.

Drugo odijelo nemam, Tijana je ovo, jedino, krpila i uredivala za sijelo, a sad ce me vidjeti ovakvog. Uplašice se.

Doveo me do cesme, stavio sam glavu pod mlaz, uhvatio gutljaj hladne vode i isprao usta, mrtvim rukama prešao preko odijela, da skinem prijavštinu. Da me Tijana ne vidi ovakvog.

— Ne diraj to, samo ceš razmazati.

Opet sam stavio glavu pod cesmu, da ublažim bol na tjemenu. Mahmut me pridržavao.

— E vidiš ti sreće! Ja hocu kuci, a društvo ne da. Šta si, vele, navalio, sjedi još malo.

Te malo popij, malo popricaj, taman da naidem na tebe.

— Neko je prolazio ovuda. Udaljio se kad me vidio.

— Niko ne voli petljaniju, moj Ahmete. Lakše je pobjeci nego pomoci. A i šta ce mu da ide po sudu, da svjedoci, da gubi vrijeme?

Ako ćeš ljudski, nije ni pravo. Hajde, nasloni se na mene. Vidiš, i to bi mogao biti posao: voditi kuci one koje nadeš na ulici.

Nije me pitao šta mi se desilo, ni ko me premlatio, ni zašto, nije se ni cudio. Rekao sam da me neko udario iznenada, iz mraka. Ni to ga nije iznenadilo.

— Svašta se dešava — rekao je mirno. — Možda su razbojnici, ima ih danas više nego poštenih ljudi. A možda je i greška. Cekali drugog, pa udarili tebe, pogriješili.

Imao si sreće, nije teško kad biju, teško je kad cekaš. Gledaš i cekaš, pa boli unaprijed. Boli i poslije, kao tebe sad, ali to je lakše.

Znam, njega su tukli, namrtvo, za lažne bakrenjake. Mene za istinite riječi.

— Ništa ne govori mojoj ženi — rekao sam.

— A šta joj imam govoriti, vidjece i sama.

Tijana me dočekala budna, čekala bi cijelu noc, sigurno, i zaprepastila se kad me vidjela. Ukocila se u vratima, preneražena od straha. Rekao sam, osmjehnuvši se s naporom, da ne treba po ovom gradu hodati nocu, neko me udario, i pobjegao, ali, srecom, nije opasno.

— Bogme je svašta uradio po njemu, pa onda pobjegao — objasnio je Mahmut. — Nego, da ga svucemo. Pa ti operi odijelo, a ja cu mu priviti hladne obloge.

Skinuli su me, oprali kao dijete, kao mrtvacu, Mahmut mi je stavio krpu na cvorugu.

— Pogolema — rekao je. — Šteta što nemaš rakije, izvukla bi uboj. A i nama bi dobro došla.

A kad je Tijana pocela da kupi isprljano odijelo s poda, sagnuvši se s nabreklim trbuhom, on se nasmijao: — Ostavi to, snaho, ja cu oprati. Ti samo ugrij malo vode.

— Zašto? Nije mi teško.

— Znam da nije. Ali, bolje ti, blago meni, stavi svoju rucicu na ovu cvorugu, evo je, mašala ko jabuka, bice mu lakše. A ja cu to zacas, navikao sam na svašta.

Naviknućeš i ti, ali ne treba žuriti. A i trudna si, vidim. Sjedni ti uz njega. Ako pocne groznica da ga trese, malo od straha, malo od udarca, ne brini ništa, mlad je, proci ce, uskoro.

Groznica me zaista tresla, i kao kroz san, kroz ljuljanje, osjecao sam u tom gubljenju njenu ruku na sebi, kao lijek, kao olakšicu, i naprežuci se, lovio je teturavo, da je prinesem rasjecenim usnama, da poljubim jedino sigurno uporište. Želio sam da me održi na površini, da me odbrani od mucne omaglice što me vukla u proživljeno, te noci. Vracalo se, unakaženo, izobliceno. Davili su me kepeci ogromnih glava i gorostasi s glavama kao ciode. Isplivavao sam iz zagušljivih dubina, i zaticao je nagnutu nad sobom.

— Vrelo je — kažem. — Nocas mnogo lože u pekari.

— Je li ti lakše?

— Ne odlazi od mene.

Ali sam ja odlazio od nje, u mrak, među utvare. I opet je nalazio kraj uzglavlja, kad god bih otvorio oči. Bila je tiha luka, u čiji sam mir ulazio slomljen olujom, ali srećan što se vracam.

Žalio sam je što bdije, a plašio sam se da ne zaspi. Ko bi me prihvatio kad isplovim iz bunila?

— Premoriceš se. Lezi, lakše mi je.

Legla je, ali sam neprestano osjecao njenu ruku na sebi, na srcu, na celu: šiljbocila je nad mojom mukom.

— Ne daš mi da spavam — rekao sam, tobože prijekorno, a ništa drugo nisam želio, ni ljepše, ni draže, nikad, u životu.

— Je li ti zaista lakše?

— Jest. Spavaj.

Zatvorio sam oči, pokušavajući da se potpuno opustim, da bi se i ona uspavala mojim mirom. Uskoro je pocela duboko da diše, savladana umorom.

Nadnio sam se nad njeno lice i gledao duge sjenke trepavica na oblim, mekim jagodicama. Njen dragi lik je odgonio utvare iz sna, i pnjetece oči iz jave. Imam nju, oni me se ne ticu.

Legao sam, ruka me nije držala.

Probudila se uplašena: — Šta je?

— Gledam te.

Velike oči su joj zeledene od straha, usta otvorena, kao da će kriknuti.

Kako je lijepa!

Poljubio sam je u obraz, i odmah se smirila, izraz straha se preobrazio u snen osmijeh.

I dok žohari puze i šuščaju po sobi, grickajući stvari, pod, zidove, a onda će početi i nas, dok se mjesecina povlaci, ostavljajući joj lice u sjenci, pa mi je žao, htio bih da srebrno svjetlo nagrnem na nju, da je ne izgubim, slušam korake ranih prolaznika na sokaku, pred zoru, i mislim o njoj i o sebi. Zaslužila je bolju sreću, ali šta bih ja bez nje? Otrgao sam je iz njenog svijeta, moji je ne vole, njeni je ne priznaju, i sve sam joj što ima, sve što je sanjala da će imati, ljubav, nježnost, sigurnost, štiti. To mi je pomoć, ti njeni djevojački snovi, još me sniva, željenog. Ali šta će biti kad životna oluja pokida tu krhku predu, tanju od paucine, i kad čovjek iz snova postane ono što sam ja ove noci, jadan i unižen? Svi ljudski snovi tako pocinju i tako propadaju.

Zastaje, preneražena. Više nema ništa, čak ni varke.

Ne znam kako sam se sjetio hocinskih mocvara i starijeg sina berbera Saliha s Alifakovca, ni u kakvu vezu ga nisam mogao dovesti s nama, nikakve sličnosti, bar vanjske, nije bilo.

A eto, sjetio sam se. I iznenada mi je postalo jasno zašto se zaklao. Mladi brat je gledao u njega kao u božanstvo, podešavao svoje držanje prema njegovom, bio hrabar, uz njega, jer je vjerovao u njegovu snagu, divio se njegovoj ozbiljnosti i čistoti. A onda je taj brat iz snova, jedne noci, postao jadan i žalostan, kao i svi ostali.

I taj uprljani čovjek se osjećao unižen pred samim sobom, prekoračio je i sebe, i ljude što su ga naveli na ružno djelo, ali mu je sigurno bilo najteže zbog brata. Što je sebe uprljao, preživio bi i odbolovao, jednom bi se svakako desilo, ali je brata uništio, oduzevši mu sve, u jednom času, oduzevši mu i prošlost i nadu.

Taj mladi brat je plakao na straži, poslali su ga da ne vidi ružan čin, ali je sve vidio, a onda je usamljen cutao cijelu noc, ostavši odjednom bez oslonca, potpuno sam u svijetu, čak i bez svoje naivne vjere.

Ljudi su naša misao i slika o njima. Mi sanjamo život i svijet. A kako možemo sacuvati svoje i tuđe snove? Drugi vide nas, mi vidimo druge, i sve se otkriva, kao u šaljivoj igri s maskama, samo što ovo nije šaljivo. Jednom se probudimo, i pogledamo se zaprepašteno: šta se to desilo s našim snovima?

I Tijana će se upitati: šta se ovo dešava s mojim snovima?

Nisam joj obecavao zvijezdu nebesku, mada se i to čini, čak se i vjeruje, ponekad dugo, nikad do kraja. Poslušno sam palio svijeće o

svakom prazniku ispod sultanove slike, upljuvane od muha, pisao sam pisma i žalbe, uvijek jednake, ne tužeci se cak ni njoj na taj dosadni posao, do posljednje pare donosio kuci malu zaradu, koja nikako nije mogla da poraste, i nisam mogao obecati ni njoj ni sebi da ce uskoro biti drukcije. A opet sam bio srecan: necemo biti bogati u novcu, ali cemo biti najbogatiji u ljubavi; ne bojim se života ni ljudi, bojim se samo da me se tvoje srce ne zasiti; bio sam sam, sad imam svoj svijet, kao da sam osvojio svoju planetu; sprijecicu svakoga ko tjedne da prodre u naše carstvo, da ne bi ugrozio naš mir.

A eto, nocas su gospodara tog carstva nad mahalskom pekarom, punom žohara, pacova, kašlja i cegrtanja, te osvojene vlastite planete od tri metra širine, nocas su tog gospodara usrali i upišali. Ni Rusi mi to ne bi ucinili, da su me uhvatili u svojoj zemlji; ubili bi me, i to bi bilo pošteno. A naši su ucinili; svoji to uvijek i ucine. I to tako da ostane trag za cio život. Uzalud su me prali sinoc, uzalud cu se prati sutra, i godinama, poniženja necu moci da sperem.

Okrenuo sam glavu, i lice zagnjurio u vreli jastuk: šta su ucinili od mene?

I zašto?

Zar zato što sam bio glup, što sam bio pijan, što sam bio izazvan? Zar zato što sam rekao što i ne mislim? Zar zato što sam rekao ono što mislim? Kad se tako svete vrapcima, šta ce uciniti kopcima? Šta su oni? Osioni ludaci? maloumne siledžije?

zvijeri?

Ja, crv, sitan i nevažan, šta sam mogao uciniti njima, slonovima? Kakvu sam im štetu mogao nanijeti?

Ja sam pesnica koja je udarila u zid.

Ja sam udarac koji boli onog koji udara.

Ja sam pijesak pod njihovim nogama, ptica što zanijemi kad kobac nadleti šumu, glista, koju kokoš kljucne, kad izade iz svojih podzemnih hodnika.

Ja sam mali covjek koji je zaboravlo da je mali. Uvrijedio sam ih što se usudujem da mislim.

Zašto im je bila potrebna ta osveta? Da me uplaše? Da mojom kaznom uplaše druge?

Da likuju nad slabim? Da zabrane misao? Da zabrane rijec?

Nikakva odgovora nisam mogao da nadem. Javio se u meni užas zbog te besmislene surovosti. Gdje smo mi? U kakvom to svijetu živimo?

Ili je možda i ovo san, jer je nemoguće da potpuni besmisao bude stvarnost?

Ali, ne! San je ono što se želi, a život je buđenje.

Jeste li to i vi znali, deset mojih mrtvih drugova iz dnjestarskih ritova? Kada ste doživjeli buđenje, i tugu? — Sve će proći, gospodine — govorio je tihi Ibrahim Paro.

Ali, kakva je to utjeha? Proći će i radost, proći će i ljubav, proći će i život. Zar je nada u tome da sve prođe? Pa ipak, proći će i ovo, gospodine, i ovaj sram, i ova zaprepaštenost, i ova muka zbog koje bih pristao da umrem bez uzdaha.

Pribio sam se uz Tijanu, da bi me drago stvorenje zaklonilo od straha pred novim danom. Podesila se prema meni, osjećajući me i u snu. Udisao sam miris njene kose, i šaptao bez glasa, gutajući gorke suze bijesa: proći će i ovo, mila moja. Zaboravi što si vidjela. Ne budi se iz sna, ni sutra, ni ikad. Bice nam opet lijepo, zaboravi ono što znaš. Zaboravicu i ja, ako mognem.

A možda ću nastojati da ne zaboravim. Necu uništiti svoj život zato što postoje divlje zvijeri. Ponizili su me, tuđom rukom, oni za sve imaju izvršioce, vječne sluge, bez savjesti i bez razuma, kakvi su i sami, drukciji samo po tome što imaju moc presuđivanja i vlast nad ljudima, mada nikad necu shvatiti kako i odakle. Svi im se podsmijevaju, svi ih preziru, a svi ih se boje.

I ja ih prezirem, i ja ih se bojim.

Ponizili su me, ispljuvali, uprljali, ali me neće oboriti. Oni su iz tuđe, neprijateljske zemlje, i sam sam kriv što smo se sreli. Jezika među nama zajednickog nema, misli zajednicke nema, života zajednickog nema.

Ja, ludi vrabac, pošao sam jastrebu u pohode. Jedva sam izvukao živu glavu.

Bilo, i neće više. Greška je suviše velika da bih je ponovio.

A ako u meni ostane mržnja, zbog ove sadašnje muke u duši, oni će biti krivi.

5. PRAZAN PROSTOR.

Dan je proljetni, pun sunca, osjećam ga na licu kao blag dodir, kao talasanje. A necu da otvorim oci, necu da izadem iz tobožnje noci. Dok misle da spavam, nisam prisutan, za njih.

Cujem ih kako šapucu, Tijana i Mahmut. Donio je trave, za jacanje, i masti, za uboj.

Trave su dobre, kaže, tu varke nema, i sam se bavi travarstvom, i od toga živi, u Turskoj, doduše njihove trave nisu iste kao naše, ali opet, covjek se izvješti pa ocas sazna šta je za šta. On travama vjeruje, uvjerio se na sebe i na drugima kako su ljekovite, a nije ni cudo, to je sunce, i voda, i svakakve soli, i sve se to mucka i pretace u cjevnicama biljaka, i ispadne nešto kao rakija, jaca ili slabija, a sve cisto kao suza. Za masti ne zna tacno, pravio je travar Fehim, nije mu rekao za koga je, ne treba pricati ono što se ne mora, a ne zna tacno zato što sam Fehim boluje od rana na nogama, pa ne može da se izlijeci, a lijeci druge. Samo, ona, Tijana, neka to ne govori meni, bolje da vjerujem, možda ce i pomoci. Ako ne pomogne, za uboj je najbolja medvjeda mast, samo, gdje ceš je naci, a dobro je i zecije salo, on ce nabaviti.

Kad je otišao, Tijana je nešto tražila po sobi, otvarala vrata, zavirivala pod sanduk.

— Šta to traziš?

— Tvoje cipele. Bile su kraj vrata.

— Možda si ih negdje sklonila.

— Nisam.

I gdje bi ih sklonila u ovoj tjeskobi? U sobu niko nije ulazio. Osim Mahmuta Neretljaka. Onda...

— Da nije uzeo Mahmut?

— Kako bi on uzeo?

— Pa gdje su, ako nije on?

Stajala je kraj vrata, zbunjena i postidena. Uvijek se osjeca nelagodno kad neko ucini ružno djelo.

— Svejedno — kažem, da je smirim. — Nosicu zimske, dok ne kupim nove.

— Nije mi toliko za cipele.

— Ne misli više na to.

— Kako si jutros?

— Boli me ruka. I leda.

Ona se toliko zabrinula, da sam se zastidio zbog laži.

— Ne brini, nije strašno.

Skuhala mi je trave, mazala me melemom, pustio sam da se brine oko mene, kao oko djeteta, godilo je i meni, da budem nemocan, i njoj, da bude od pomoci, a bavili smo se necim, da ne govorimo o onome što se desilo. A cijelo vrijeme sam cekao da upita. Ocutao bih, a možda bih se mucenicki požalio: zar ne može cekati, da makar malo prezdravim? Nije upitala, srecom, a ipak mi se cinilo da sam oštecen. Kao da bi to bila prilika da popusti moja napregnutost.

Poslao sam je do Mula Ibrahima, da zatraži nešto novca, i da mu kaže šta je sa mnom, da me neko napao sinoc, pa cu nekoliko dana ostati kod kuce. A ona neka kupi štogod, da ga možemo pocastiti, sigurno ce doci da me posjeti.

Kad je izašla, osjetio sam olakšanje. Zbog nje sam, znaci, uznemiren. Ne mogu da lažem i da se pravim žrtvom nekog svog uvjerenja. Ako i postoji, onda je to nekakvo trunje što leti iznad pustinje, vjetrom nabaceno sjeme dolutalo odnekud, skriveno i bezoblicno rastinje pod maglom. A opet, stidim se da priznam kako sam posljednja fukara na ovom svijetu, koga biju na ulici kao prezrenog kokošara. Nizašto. Bez straha da ce ikome odgovarati, bez straha da ce bilo ko upitati: šta to uradiše od covjeka? Ne mogu cak ni da tužim. Koga? Mrak, vještice? I zašto? Svijet bi mislio, kao i Mahmut kad me našao, da sam bio pijan. Ne tice ih se ni što bih mogao da se okrenem protiv njih, samo bi se nasmijali. Mogu da mislim što god hocu, uciniti ne mogu ništa. U današnjem svijetu ostaju nam samo dvije mogucnosti, prilagodavanje ili vlastita žrtva. Boriti se ne možeš, kad bi i htio, onemogucice te na prvom koraku, pri prvoj rijeci, i to je samoubistvo, bez dejstva, bez smisla, bez imena i uspomene.

Nemaš mogucnosti da kažeš ono što ti je na srcu, pa da poslije i stradaš. Premlatice te da ne progovoriš, da iza tebe ostane sramota ili cutanje.

O jedno vrijeme, koje ne dozvoljavaš ni smisao ni junaštvo.

Tako sam, bespomocno, velikim rijecima spirao sa sebe stid.

Ustao sam i prohodao po sobi, kvrgavih nogu oblivenih suncem, rastreseno brojeci modre pecate po tijelu.

Mucenik, budala. Ne želim da budem ni jedno ni drugo. Oni misle da sam obična vaška.

A možda i jesam. Od svega što bih mogao da mislim i osjećam, ja se, evo stidim sam sebe. I nejasno me tišti poniženje. Ne znam krivicu, ne znam krivce. Ne mislim na osvetu, nema u meni ljekovite mržnje, vuče se po mojim žilama nekakva zlovolja, kao gorušica.

Tijana me zatekla u postelji, donijela je novac, kupila je pomorandže, za Mula Ibrahima, kad dode, pozdravio me i zaželio mi svaku sreću.

— Ne ljuti se što će ostati kod kuće dan-dva?

— Najvažnije je da ozdraviš, kaže.

— Jesam li ti rekao da je to dobar čovjek!

— I ti si bio dobar prema njemu.

— To je drugo. U ratu, ili velikim nesrećama, čovjek učini i dobro i zlo, podjednako, jedno iza drugoga. Zato što je nesiguran. A u miru se prozli, misli samo na sebe. On je, eto drukčiji.

Pogleda me usredsređeno svojim velikim, pametnim, plašljivim, prodornim očima, sve u isti mah, pa se okrenula i počela nešto da radi.

Zašto tako gleda? Da li je pomislila kako govorim koješta? Ili kako govorim o nečemu što je, za nju, sasvim obično? Ili što ne govorim o onome što se desilo? Ili što uopšte govorim, poslije svega što se desilo?

Postao sam osjetljiv. A juče me ne bi začudio ni najzачudeniji njen pogled.

Upitao sam, a znao sam da bi bilo bolje prećutati, osmjehnuti se, napraviti šalu, ali napregnutost je bila jaca od pametne misli: — Šta sam to maloprije rekao tako neobično? Htjela si nešto da kažeš, pa si se uzdržala.

— Zašto bih se uzdržala? Znaš da ti kažem sve što mislim.

— Jesam li rekao nešto glupo? Ili nedoliceo? Jesi li htjela nešto da upitaš? Ili da nešto prigovoriš?

— Nisam htjela ni da upitam ni da prigovorim.

— Možda se ljutiš što ti nisam sve ispricao? U redu. Evo, ispricacu. Sinoc, na sijelu, govorio sam gluposti pred glupcima.

— Sve znam, molim te prestani.

— Ne možeš sve znati. Ni Mula Ibrahim ne zna sve. I zašto da prestanem?

— Samo se muciš, ništa drugo. Govoricemo poslije.

— Zašto bih se mucio? Govorim ono što treba reci, i upravo sad, da ne cutimo o onome što se desilo. Nisam znao u kakvom zvjerinjaku živimo.

Poslije sam primijetio kako više bjesnim i psujem nego što pričam, i kako sve više psujem njih umjesto sebe. Branio sam se pred njom, napadajući druge. Rekao sam da su se sinoc udružili jedan coravi lupež i jedna pijana budala, i da su pred najgorim ološem ovoga svijeta napravili cirkus, koji će budala pamtit dok je živ. Ne zato što je govorio gluposti, to im ne smeta, već što je govorio ono što misli. Zato i jest budala.

Osvetili su se surovo. Istukli su me. Usrali. Upišali. Pa ni to nisu htjeli da učine sami, nego su poslali slugu.

— Moga oca su ubili.

— Tvog oca su ubili, mene su unizili. Pa neka, hvala im. Zapamticu to. Necu zaboraviti skupu pouku. Ali će zapamtiti još neko. Prevarili su se ako misle da je Ahmet Šabo štene koje mogu slobodno udarati nogom. Jednom sam bio budala, i dosta! Za cio život dosta. A neko će platiti i za to jednom.

Spasavao sam ponos pred njom i pred sobom, uzbudan i ogorčen. Moglo je biti smiješno (šta im ja mogu učiniti?), ali nije bila laž. Bila je pozlijedenost.

Njoj nije bilo smiješno. Slušala me s vecom pažnjom nego što su zasluživale moje maglovite prijetnje, bezopasne i za koga. Odjednom je postala vedra, otvorena, čak i ponosna zbog ovog što sam rekao. Zato što je više voljela moju pobunu, makar i bezizglednu, makar i lažnu, nego osjecanje poniženja i bespomocnosti. Čuvala me, i pored svega, onakvog kakav sam bio u njenim snovima. Carobnjacki me sastavljala od razbijenih komada, možda i ne primjećujući pukotine.

Dodirnula mi je ruku mekim jagodicama, ganuta, puna povjerenja.

— Drago mi je što si mi sve ovo rekao. Vidjela sam koliko se muciš, ali sam mislila da je nešto gore nego što jest. A zbog ovog, nemoj da žališ. Nemoj ni da prigovaraš sebi. Rekao si ono što misliš, pa šta

onda? Nisi ukrao, nikome zlo nisi učinio, nisi se ponizio, pošteno si kazao ono što svi poštenu ljudi misle. Istukli su te, prezdraviceš.

Mrzice te, mrzicemo i mi njih. Ništa nam od njih ne treba. Živjecemo sirotinjski kao i dosad, ali dignute glave. Ti si od njih najbolji i najhrabriji, svi oni, koliko ih ima, nisu ti ni do koljena. Jaci su samo u zlu. A opet, ma koliko mi bila draga tvoja hrabrost, bojim se zbog nje. Ti si prituljena vatra, jedva se i vidi, a kad plane, teško se gasi.

Obecaj mi da ćeš se cuvati, radi mene.

— Nije to hrabrost, vec ogorcenje.

— Svejedno. Obecaj mi.

Ne znam odakle je našla u meni sve te divne osobine o kojima nisam ni sanjao, niti sam želeo da ih imam. Ali zašto bih kvario njenu naivnu sliku? Zašto joj ne bih izgledao kako me ona vidi? Bicu njen ponos i zaštita, ovakav nikakav, podržacu njenu vjeru u mene, jer joj je potrebna. Bicu tobože snažni hrast nad njenom krhkom stabljikom.

Izgleda da zaista sanjamo život.

Ali, eto cuda, i sam sam povjerovao u njene rijeci. Ne znam kakav sam bio prije, od sinoc sam sazrio, kao da je prošlo mnogo godina. Stekao sam dragocjeno iskustvo, i necu više uletjeti u klopku. A drugi neka se cuvaju mene.

Ne rekavši joj ništa, ni koliko su njene rijeci ljekovite, ni koliko me ohrabrila svojim povjerenjem bez razloga, zagrlio sam je nježno, kao nekad, prije sinocnjeg događaja, bez strepnje i ustrucavanja, potpuno opran, oslobođen, hrabro vedar.

Dani su prolazili, a ja nisam izlazio iz sobe, niti sam cesto ustajao iz postelje.

Osjecao sam se loše.

Vec dva dana Mahmut ne dolazi. Ni Mula Ibrahim.

Kad sam cuo Mahmutov kašalj u dvorištu, rekao sam Tijani da stavi nešto na sanduk pored vrata, nešto što joj ne treba.

— Sve mi treba.

— Stavi cašu.

— Imamo samo dvije.

— Picemo iz jedne.

Stavila je okrnjenu, za svaki slucaj.

Mahmut je ušao s osmijehom na licu, kao i uvijek, ali mu vedrina nije uvjerljiva, osmijeh je radi nas. Mršav je, ruke mu drscu, kašlje.

— Još ležiš? — pita veselo, ne želeći da ikome smeta svojim brigama.

— Ne osjećam se dobro.

— Šta te boli?

— Pa, sve.

— Kad sve boli, nije opasno. Evo, donio sam zeciju mast. Da stavimo na ruku.

Pogledao je ruku, pregledao noge, glavu, krsta i stao nada mnom, gledajući me vedro.

— Hoćeš pošteno da se odmoriš? Dobro. Zecju mast cu vratiti, tebi ne treba, hvala bogu, sve zacjeljuje. Krv ti je zdrava.

— Povraca mi se kad pomislim da ustanem.

— Zato što se ne krećeš. I što se bojiš da ce svi gledati u tebe kad izadeš. Ma, jok, covjece. Svako svoju brigu brine. I ja sam tako mislio, u pocetku. Kad sam se vratio u grad, ljudi me gledaju kao mrtvo tele, neko veli: nisam te vidio danima, cini mi se.

Neko ni to. A deset godina me nije bilo! Malo sam i žalio: zar baš tako, kao da je kuće prošlo ulicom! A onda se nasmijem u sebi: a zar bi ti pamtio za drugoga? I zašto da pamtiš? Bolje je ovako, svako svojom stazom.

Da je ovako govorio neko drugi, zvučalo bi ozbiljno, i tužno, a njegovo je nekako lakrdijaško. Zbog njegova smiješnog krevljenja, i zbog svega što sam znao o njemu. Sve je nekako obezvređivao i upropaštavao, svoju riječ, svoje djelo, sebe samog. Smijao sam se ovome što je rekao, a neko drugi, drukciji od Mahmuta. od njegovog gorkog iskustva stvorio bi dostojanstvenu mudrost.

A kad je izašao, okrnjene čaše nije više bilo na sanduku.

Tijana se smijala, ali joj nije do smijeha. Izgledala je začudena.

— Kad cujem njegov kašalj, zaključacemo vrata i ucutati se. Ovaj hrcak ce sve odnijeti — rekao sam veselo.

Ali nismo tako učinili, nijednom, puštali smo ga u sobu, po neku sitnicu je uzeo, neke sitnurije smo sklonili, i navikli se na taj cudan odnos opreza i povjerenja, pa niti smo se mi ljutili što on uzima, niti se on ljutio što mi sklanjamo. Ali nas je zaprepastilo kad je Tijani donio na poklon pozlacenu čašu i gotovo nove papuce. Bogzna gdje je to uzeo.

— Poslala ti je moja žena — rekao je jednostavno. — I htjela bi da te vidi.

Više me nije nagovarao da ustanem. Puštao je svakoga da cini ono što hoće.

A ja bih ponekad ustao samo da prohodam po sobi, i opet legao. Bio sam zaista slab.

Poslije deset dana Tijana je rekla: — E pa, je li vrijeme da izadeš?

Mula Ibrahim nas nije posjetio, sigurno zbog posla. Narandže smo pojeli, polutrule.

— Još sam bolestan — pobunio sam se.

Ali ona me dočeka neočekivano odlučno, na svoj ženski način, koji ne vrijeđa ali ne popušta:

— Nisi bolestan, samo čuvaš svoju ogorčenost. Ali ćeš se razboljeti u ovoj vrelini.

Izadi malo među svijet, prohodaj, porazgovaraj.

Obukao sam se, ljutit, i izašao uvrijeđen, kao da sam istjeran iz bolesničke postelje.

Kako zna biti neugodna! Čuvam svoju ogorčenost! A sigurno misli da strahujem od ovog izlaska.

Na žalost, u pravu je. Zato sam i kivan na nju.

Opio me vazduh, ljepljiv od sokova, proljetni, glava mi se zanosi, kao da sam pijan, kao da sam u onoj ružnoj noci. I noge teško vucem, pretoplo mi je u zimskim cipelama, a dugo nisam hodao.

Bolestan sam, pa neka, pašcu na sokaku, odnijeće me kuci, u postelju, ležacu zatvorenih ociju, blijed, iscrpen, bez riječi prijekora, bez riječi žalbe.

Ali, ne padam, noge su sve cvršće, dah sve sigurniji. Dan je lijep, nisam ni znao da je proljeće ovako ojacalo. Ljudi me ne gledaju, ne čude se, ne pitaju.

Zašto me Tijana nije natjerala da izadem ranije?

Jato golubova zauzelo je sokak, po cijeloj širini, ljudi ih se ne ticu, ne plaše se, ne bježe, pazim da ne nagazim na te pernate napasnike. — Bježite, mangupi— prekoravam ih bez ljutine. — Zar ćete nas otjerati s naših sokaka?

I djeca su na sokaku. Opkolila su starog Mehmed-agu Caluka, on je, kao i uvijek, u curku od žute lisice. Baca sitne pare oko sebe, a djeca se smiju, vrište, guraju se glavama i ramenima, kao vrapci oko

zrnevlja žita, pa opet pristaju za starcem, a on se smiješi i sije bijelom rukom bezvrijedne novcice, pretvarajući ih u svoju i dječiju radost. On je jedini vladar koji daje, a oni jedini podanici koji primaju. Ali on ništa nije gubio zbog svoje rasipnosti, a oni nisu ništa dobijali zbog svoga koristoljublja. I ta šarena, šašava, neozbiljna svita svaki dan je sebi i drugima poklanjala jevtino veselje, koje je postalo miris i svjetlost grada, njegova divna djetinjarija.

Zašto sam se ranije ljutio na djecu i starca? Sad ih gledam i smiješim se.

Pred našim ducanom zastanem. U prozoru je sultanova slika, veca, ljepša, u pozlacenom okviru, i natpis je ozbiljniji, ispisan svecanim kaligrafskim pismom: Alahov miljenik, naš gospodar.

Smiješim se, i kažem mu: — Dobro jutro, gospodaru. Odsad cemo se sretati svaki dan.

I on se smiješi, cini mi se, nije strog ni smiješan, kao raniji.

Sad tek vidim koliko mi je drag ovaj ducan, i koliko mi je potreban. Ovakav nikakav, uzak, nizak, tijesan, jadan, ali moj. Pomirišem: zaudara. Sve je isto, i sve ce ostati nepromijenjeno. Ovdje je moja sigurnost.

Mula Ibrahim me dočekao ljubazno, prijateljski, iako je sjetno ozbiljan, kao na pogrebu bliskog rodaka do koga mu nije stalo. Drago mu je, veli, što sam ozdravio i što sam svratio do njega, raspitivao se o meni, nada se da su mi rekli.

Jesu, hvala mu. A za ono što se desilo na sijelu kod hadži-Duhotine, nisam kriv. Malo sam bio pijan, malo ljut, i eto, izgovorio što nije trebalo. Žao mi je i zbog njega, i zbog sebe, i zbog nekih cestitih ljudi.

Šta možemo, desi se, kaže Mula Ibrahim sjetno.

A ovdje je nekako svecano kao da je praznik. Pokušavam da se acim: ozbiljnost je minula tromim korakom, i ostavila tešku tišinu za sobom.

On ne prihvata šalu. Malo smo izmijenili, veli, popravili, dogradili. Koliko se moglo.

Druga polovina ducana je pregrađena daskama. Zavirim: dva cosava mladica pretvaraju se da su zbunjena i uplašena.

— Morao sam da ih uzmem — kaže Mula Ibrahim. — Zbog posla.

— Zar toliko posla ima?

— Ima, hvala bogu.

Smijem se, podsjećam ga na njegove riječi: — Mnogo nevolja, pa velika zarada.

— Tako nekako.

— A ja? Gdje cu ja sjediti?

Zatreptao je sitnim ocima, progutao pljuvacku, obuhvatio je rukama uska prsa, kao da ga je nešto zaboljelo.

— Ti? Bogami, nećeš imati gdje.

— Kako to? Ne razumijem.

— Pa, vidiš, dugo nisi dolazio, i ja sam zaposlio ovu dvojicu. Mislio sam da si našao neki drugi posao.

— Kakav drugi posao? Znaš da sam ležao.

— Odakle bih znao? Ne dolaziš, ništa ne javljaš, a mušterije navalile, kao za inat.

Postade mi jasno odjednom, sjetim se šta me snašlo. Kao onaj pametni covjek, kad mu skidoše gace, obališe na zemlju i uzeše šibe, njemu odmah pade na um da ce ga tuci!

A mogao sam znati i ranije: nije me posjetio, nije pitao za mene, nije me zvao. Sve je svršeno davno, možda iste večeri kad se ono desilo. I kažem, bez ikakve potrebe: — I tako, otpuštaš me?

— Nisam mislio da te otpustim. Vidiš i sam da je tako ispalo.

— Ispalo je kako su drugi htjeli.

— Ne dolaziš, ništa ne javljaš, mušterije navalile.

— Kao za inat. To si vec rekao. Sve mi je jasno.

— Dacu ti jednu, dobro, dvije plate, dok nešto ne nadeš.

— Hvala, ne primam milostinju.

— Dajem zbog prijateljstva.

— Ne pominji prijateljstvo!

Pružio mi je novac, pripremio ga je ranije.

— Molim te, uzmi. Zaslužio si.

Glas mu je tih, prigušen, gnjecav, namreškano lice se grci od napora da ostane mirno, pogled gubi sigurnost. Tanke usne su se opustile, kao pred plac.

Primio sam novac, i sad sam mogao da odem. A još stojim. Gledam ga i stojim. On strepi od mog pogleda, i od moje kivne riječi. A ja je nemam. Ja znam da strepi i od neke druge riječi, važnije od moje. I mislim: bože moj, šta li se sad dešava u ovom covjeku, i šta li se

dešava već danima? Naređeno mu je da me otpusti, nije smio da ne poslušati. Drugi bi smio on ne smije. Njegov strah pred jakim ljudima, bilo u čemu, jakim, gotovo je nerazuman. Kao strah od грома, od potresa, od koba, strah koji se ne može ni objasniti ni otkloniti. Kad je do njega dospjela ta zloslutna riječ, nekija želja i zapovijest, u tuđim ustima, naravno, manje značajnim ali neospornim, sigurno je odmah pristao da poslušati i da me žrtvuje. Grom je zagrmio s visoka, i nije bilo mogućnosti za daleka sjećanja. A onda je došla noć, i nesаница, ili je to bilo sutradan, ili kroz dva dana, i odnekle iz šipraga misli izbio sam i ja. Bogzna kako, bogzna gdje.

Možda me vidio ovdje, u ovom tijesnom ducanu, nagnutog nad molbama i žalbama.

Možda nad vodom, nadnesenog, zanesenog, razbijenog u hiljadu komada. Možda u talasima gnjevnog Dnjestra, kako izbezumljeno vucem ljusku čamca i ljusku čovjeka, ne misleći da li ću i sebe izvuci.

Bio sam svakakav, lud, pust, bespomocan, podsmešljiv, neugodan, ali nikad mu neprijatelj. I eto, znao je da me mora pustiti niz vodu, ni ruku ne smije pružiti da bi me pokušao zadržati. A on izvršava nepravdu. Pa, nije mu lako. Sigurno nije plakao zbog toga, ali se dugo prevrtao po postelji, uzalud se mućeci, jer je sve presuđeno, i on ne može ništa izmijeniti, niti je to pomislio ijednog trenutka, makar radi svoje savjesti. A na nesreću, nije mogao da me zaboravi, ni da me nacrtati crnijim nego što sam. Ostala su mu za opravdanje i utjehu samo tri razloga: sudbina koja je jača od nas, njegovo pravovremeno upozorenje da se čuvam davala u sebi, i nada da ću mu na kraju reći grubu riječ. Sacuvace je u srcu kao hamajliju, u sjećanju kao lijek, u savjesti kao opravdanje. Ako naide kajanje, jer čovjek nije gospodar svojih postupaka. A možda bi mu poslužila kao razlog za pozlijedenost. Zlata bi mu vrijedila ta gruba riječ, ta tvrdinja u koju bi se mogao ukopati.

Ostavicu mu opravdanje sudbinom, mada ta sudbina ima ime i prezime, i mada u tu sudbinu ulazi i njegov kukavičluk. Ostavicu mu i utjehu što me unaprijed upozorio da se čuvam, a ja ga nisam poslušao, tu je zaista u pravu. Ali mu ne dam zadovoljstvo da se opere mojom grubom riječi, toliko nije zaslužio.

Izgleda da sam ga teško razočarao. Rekao sam: — Ne vjerujem da si to ti smislio, Mula Ibrahimе.

Gledao je čas u mene, čas u pregradu, iza koje su slušale tude radoznale uši, zbunjen, istinski nesrecan, ne usudujući se da mi kaže riječ žaljenja, a sabravši toliko hrabrosti da mi ne kaže riječ pouke. Iako bi mu prijekor mojoj gluposti, ili savjet da je više nikad ne ponovim, mogao donijeti značajno priznanje od ljudi do kojih mu je stalo. Odao sam mu u sebi priznanje zbog te hrabrosti i zbog te žrtve.

— Hvala ti na svemu — rekao sam na kraju. Zvucalo je prilično pakosno.

A on je to prihvatio sasvim ozbiljno, zahvaljujući bogu što je bio u mogućnosti da mi pomogne koliko je u njegovoj moći. Onda je naglo zastao, sjetivši se valjda koliko je smiješno to što govori, i prošaptao zbunjeno: — Oprosti.

Bila je to najljepša riječ koju je moglo pronaci njegovo kukavicko poštenje.

Tako me srećno skinuo sa savjesti i prijateljski ispratio u prošlost.

A za mene je to bio prvi korak u budućnost, nepoznatu i dotad nezamišljanu.

Zamišljao sam je u ovom mracnom ducanu pored javnih nužnika, a evo, sad sam prognan iz tog svog sirotinjskog raja, u kojem me žestoki zadah nužnika podsjećao da smo u središtu grada, na dobrom mjestu, i da ću tu naci svojih dvadeset pet jadnih groša svake godine. Sad mi izgledaju zlatni.

Moracu da potražim nešto drugo, ne znam šta ali ću potražiti. Svijet je širok, mogućnosti bezbroj, a u meni ima dovoljno snage da neuspjeh ne primim sa suviše žalosti. Proživjet ćemo nekako. I zašto bi se moja budućnost morala vezati baš za smrdljivi ducan pisara Mula Ibrahima? On bi pustio da me talas odnese i kad bi mi bilo teže nego sad, zato je možda bolje što smo se razvezali u casu kad ne visim nad ponorom.

Srećan ti ostanak, dobri covjece, koga strah cini tako nesigurnim prijateljem. Teško tvojim cosavim pomocnicima, biceš nemilosrdan prema njima: oni te nisu izvlacili iz nabujale rijeke. A možda cete živjeti i dobro, ništa vas ne spaja, ne ticete se jedni drugih, neće te muciti sjecanje na tude požrtvovanje, i nećeš strepeti od njihove nerazumnosti. Dobro, de, naredili su ti da me istjeraš. I mirno ćeš me grditi, zbog svega što ucinim, a sve će biti ludo, drukcije ne može ni

da bude, sad to vidiš, mada si se nadao da će me tvoji pametni savjeti odvratiti od pogrešnog puta.

A kad budeš dobro raspoložen, kad pazar bude obilan, kad ne bude straha u tebi, možda ćeš nesigurno šapnuti sam sebi, da su za sve krivi šejtan, rat, i moja prekinuta mladost. I dobro je što tada necu biti blizu, jer bih ti odgovorio štogod ružno, pa bi to bilo naknadno opravdanje za nepravdu koju si mi nanio.

Vidiš, još mislim dobro o tebi, i želim da se ponekad probudiš usred noci, i da dugo sjediš prekrštenih nogu na postelji, inuceci se kajanjem i stidom, zbog mene.

Ali, neka ti je bogom prosto, nisi ti birao svoju sitnu dušu, dali su ti je, ne pitajući, došao si na red kad drugih, boljih, nije više bilo. Alahemanet, covjece kao i svi ostali, koji cine zlo ali ga ne smišljaju. Od onih drugih, koji zlo smišljaju i odreduju, neka bog sacuva i tebe i mene.

Kod cesme sam zaželio da stavim ruke pod mlaz hladne vode. Kod džamije sam osjetio zavist prema dacima medrese koji su, u nanulama, išli na molitveno pranje, veseli, željni svega, glupi od neiskustva, laki od želje o divnom životu što ih tobože ceka. Kod Morica hana sam izašao iz sjenke zidova i visokih stabala, i okupao se u proljetnom suncu.

Proljece, sunce, vedrina, misao bez težine. Vedra misao srce obasja, vedra ni zbog cega, misao niocemu...

Šapucem besmislene stihove, cujem maženje gugutke u granju visoke topole, ispunjava me radošću dječiji smjeh, žao mi je ptice što je izbezumljeno sunula preko krova, uplašena. Dio sam svega što vidim, i znam to, i srećan sam, i lako mi je, kao da sam od vazduha.

Lakomisleno, ili lukavo, moje srce se branilo od trpljenja.

Smiješeci se, ušao sam u bezistan, razmetljiv kao mlad bogataš, i zatražio da mi pokažu žensku maramu.

Za kakvu ženu, mladu ili staru? — pitaju me.

Mladu i lijepu, najljepšu ženu u gradu.

Da li ašikujemo?

Da, još ašikujemo, iako je udata za mene.

Sredovječni bazrdan me gleda sažaljivo, kaže: — Dodi mi kroz godinu-dvije, da te upitam za ašikovanje.

— Doci cu — velim i smijem se veselo.

I on se smije, bogzna zašto, zbog moje naivnosti, ili zbog svoga iskustva.

Maramu sam odnio Tijani, da uživam u njenoj radosti.

— Zar nisi na poslu? Zašto si se vratio tako brzo?

— Prvo da vidiš poklon, poslije cemo i o tome.

Vjecna je šteta što ne mogu da kupujem poklone, svaki dan, svakakve, zbog njenih ociju obasjanih oduševljenjem, kao u djeteta.

Najprije nije imala rijeci, onda ih je bilo isuviše, rekla je da sam divan, rekla je da sam lud, a možda sam i divan zato što sam lud, odakle nam novac za ovakve skupe poklone, sigurno ce joj lijepo stajati, nije smjela ni da mi kaže da je željela upravo ovakvu maramu, kako je moguće da sam pogodio njenu misao, ali zaista nisam razuman, moram kupiti sebi cipele, bez cipela se ne može a bez marame može, iako mora priznati da sam joj pricinio veliku radost.

I tako se neprestano vrtjela u krugu, od radosti do razuma, i natrag.

Smijao sam se.

— A sad da ti kažem zašto sam se vratio tako brzo. Zato što sam te poželio, zato što nije brzo, zato što nije važno da li je brzo, a ako ti je brzo i ako ti je važno da li je brzo, onda mi se nisi obradovala.

Smijala se i ona.

— Dobro, znam da si šašav, a sad mi kaži šta je bilo.

Rekao sam da ništa nije bilo danas, sve se zbilo ranije, samo mi ništa nismo znali, i zašto da se sad žalostimo, kad se nije sada desilo.

Oponašajući Mula Ibrahima, njegov izduženi vrat i skupljena ramena, treptanje njegovih sitnih ociju, i plašljivo izvlačenje mršavih ruku iz dugih rukava, kao da dvije lasice vire u svijet, pažljivo njuškaju i povlace se na prvi znak opasnosti, govorio sam tihim Mula Ibrahimovim glasom: — Nema te toliko vremena, pa sam pomislio da si otvorio trgovinu, ili si našao bolje mjesto.

A ja mu odgovaram da se još nisam odlucio nude mi nekoliko mjesta, ali nigdje toliko ne zaudara kao kod njega, a toliko sam navikao, da cu svaki dan proci tuda, da se malo nakadim.

— Pa, dobro, to znaci... — kaže ona, smijuci se, ne baš veselo.

— Nije dobro, ali znaci — smijem se i ja.

Ona se više ne igra, gleda me, nesigurno, i kaže ozbiljno: — A od cega cemo živjeti?

— Ako ovo što znam nije dovoljno, nosicu vodu u Cifuthanu! Zašto se plašiš od cega cemo živjeti!

Na žalost, njen odsutni smiješak, kojim prikriva strah, govori mi da je nimalo ne zavarava moja vedrina. A ja je ne dam, tu svoju vedrinu: živjecemo! Zar je i to neka vještina?

I podignem je, kao dijete, pažljivo je okujem objema rukama, osjećam je toplu i zaobljenu uza se. Dodirujem bradom i obrazima: mlada. Mirišem je kao cvijet: miris čist i drag. Najljepša žena u gradu, rekao sam. I jeste, zaista, i ne samo u ovom gradu. I znam da mogu sve u životu, zar je teško živjeti, s njom. I šapcem joj nesuvisle riječi dragosti.

A ona se pribila uz mene, kao uplašeno kuće uz kujine sise, i krije lice od života, od straha, sitna kao igracka, necujna, kao san.

Da li misli na ubijenog oca?

Držim je na rukama, nju i ono treće što se naliva njenom krvlju, kao mali vukodlak, i njišem je polako, polako, da je odvojim od svijeta, od straha, od ružnog sjecanja, da ostanem samo ja, svuda oko nje, u nedogled, kao nebo, kao more, da je prelijem nježnošću što vri u meni kao vrutak.

Ne boj se, kažem.

Volim te, kažem.

Ko nam šta može, kažem.

I osjećam se kao gospodar svijeta dok držim na rukama trudnu ženu u vreloj sobi iznad mahalske pekare.

+ + +

Ostalo je to oduševljenje u meni danima, ne tako sigurno, doduše, kao onoga dana kad sam se smijao nevolji koja me snašla, jer nisam znao šta bih drugo, a ipak dovoljno da hrabro tražim neko rješenje, neki izlaz, među tolikim mogućnostima koje u svijetu postoje. A da postoje, dokaz su ljudi koji žive. Nekako žive. Ni ja ne tražim više.

Znao sam:

Od covjeka se nije ništa otelo.

Koja tuga razgovora nema?

Posljednja se boji.

Svako cudo za tri dana.

Svašta sam znao, i vjerovao. Sve od mene zavisi.

U pocetku sam još i uspijevao da dodem do ponekog ko bi mi mogao pomoci. Ali je sve ispadalo smiješno.

Mula Ismail, narodni prvak, koji je predstavljao ljude iz našeg džemata, primio me ljubazno, pa sam pomislio da me zamijenio s nekim. A onda sam vidio da me nije zamijenio ni s kim, niti je znao ko sam, a nije ni mogao saznati, ma koliko da sam se trudio. Ljubazan je po navici, takav mu je posao, i to prema svakome, jer ne može sve ljude poznavati, niti je potrebno, a ljubaznost se pamti, čak i kad se posao ne svrši uspješno. Zacudilo me još nešto: nije me upitao zašto sam došao, ni šta želim.

Rekao je da mu je drago da me vidi, mada nikako nisam mogao da odgonetnem zašto bi mu to bilo drago. Onda je, ne zaustavljajući se, ne dajući meni da dodem do rijeci, nastavio da govori o raznim pitanjima, o pitanju rata, koji se ne može voditi bez sloge. I ovo što gubimo u Rumuniji i Rusiji, to nije zbog slabosti muslimanske vojske, vez zbog nesloge vojskovođa i zbog odsustva božije pomoci. Zatim o pitanjima nepoštovanja vjere, nepoštovanja vlasti, nepoštovanja ljudi od ugleda. Eto, ne poštuju se ni paše, ni ajani, ni ulema, čak ni kadije. A takva rasmusnost sluti na kugu. Doduše, kako kaže Knjiga, na kugu i na ratove sluti i veliko crvenilo, kad se pojavi sa sjevera. I snijeg, kad padne u nevrijeme, kao lanjske godine što je pao 24.

agistosa, i to sluti na kugu. I kad psi mnogo zavijaju dok mujezin uci na munari. I kad djeca vrijedaju Židove i hrišcane. I kad se narod pretjerano množi. I kad su ljudi suviše pohlepni. I tako, sve sluti na kugu, na ratove, na nesrece, što mu nije ni tako glupo, jer se nevolje neprestano dešavaju, pa ako se ne mogu otkloniti, mogu se bar objasniti, i time je pola posla obavljeno. A druga polovina svakako ne zavisi od nas.

Mene nisu zanimali ni ratovi, ni nesloga među vojskovođama, ni uzroci kuge, i počeo sam da gubim glavu: dokle bi trajalo ovo bezumno kloparanje, dan, mjesec, godinu, vječnost? Da li bi klepetao golim vilicama i kao kostur, pred drugim kosturom, mojim? Da li bi, ako ga ne zaustavim?

Možda on i ne zna da sam ovdje, možda misli da sam neko, svejedno ko, što ga je slušao juče, lani, uvijek, oduvijek isti samo s

drukijim imenom, nevažan, bezlican, kao zrno u brojanici. Važno je samo ono što on govori, a svejedno je ko sluša.

— Oprosti što te prekidam — rekao sam, prikupivši hrabrost koja je pocela da me napušta. — Došao sam da te nešto zamolim.

— Svakako — odgovorio je ljubazno. — I neposlušnost je predznak kuge.

Znam vec, i ljubav, i mržnja, i život, sve je predznak kuge. Muka me hvata.

— Doci cu sutra, ako imaš vremena. Da mi pomogneš, savjetom, preporukom, mišljenjem.

— Da ima stvari koje su ljudskorn umu teško dostupne. Kad su zadavljeni braca Morici, dogodio se u Sarajevu zemljotres, a kad je umro veliki vezir Sirhan-paša, iznad grada je preletjela velika repatica.

Bože milosni, ovaj narodni zastupnik živi u goroj pustinji nego beduin. Oko njega i u njemu je pustoš.

— Mula Ismaile, izgleda da ja ne govorim jasno. Molim te da me saslušáš, u nevolji sam.

— I vazdan takvih znakova sam upamtio. Dešavaju se po božijoj volji, a mi ih ne razumijemo.

Ah, majko moja, pa Mula Ismail je potpuno gluh!

Ali nije nevolja u tome, vec što on to ne zna. Ili nece da zna. Dovoljno je da on sam govori. Šta bi mogao cuti od drugih? Nevolje, žalbe, prijekore. Šta ce mu to!

Htio sam da zametnem šalu, da ja govorim svoje, šta mi padne na um, a on bi svoje, i lijepo bismo se izrazgovarali niocemu, kao ljudi. Ali sam se pobjao da bi mi mogao doci u san, kao mora, jednom, kad ne bih bio spreman za šalu, pa bih izludio od strave. Smiješno i strašno mogu biti rod.

Ucutao je cim sam se okrenuo. Govor mu se zaustavlja, izgleda, cim ne vidi cudenje na tudem licu.

Onda mi se ukazala prilika o kakvoj ni u najludem snu nisam mogao sanjati.

Tajanstven i važan, Mahmut Neretljak mi je saopštio da ce me primiti glavom bosanski defderdar Bekir-aga Đugum! Mislio sam da tjera šegu sa mnom, ili izmišlja, da bi se pohvalio svojim

nepostojecim vezama. Izgledalo mi je toliko nevjerovatno, kao da me pozvao sam veliki vezir.

Da bi me uvjerio, rekao je, šapcuci, da to nije nikakvo чудо. Njegova žena je ranije bila udata za papudžiju Ticu, pa je Tica umro, i ona se udala za njega, Mahmuta. Dok je on bio u izgnanstvu, njoj je pomagao bivši djever, Salko, isto papudžija, dobar covjek. Taj Salko papudžija ima tetku Almasu Meckar, a njen sin, zvani Mali Husein, radi kao kalfa kod berbera Ahmetage Core, a Ahmetaga Coro brije defderdara Bekir-agu Đuguma. Tako je, od jednog do drugog, moje ime došlo do defderdara, i on je rekao da ce me primiti. Zar nije jednostavno?

Poslije te zapletene price, koju ne bih mogao dvaput ponoviti jednako, a i sad sam je sigurno krivo zapisao, sve mi je izgledalo još nevjerovatnije. Cak i da je istina da jedan berber može nagovoriti takvog velikaša da primi nepoznatog covjeka, smiješno je i zamisliti kako je moje ime prošlo kroz tolike uši i tolika usta, i bogzna šta je doprlo do defderdara.

Da je svako dodao po truncicu, mogao sam ispasti cuveni naucnik Bergivija. A pred defderdara ce izaci beznacajni pisar Ahmet Šabo, koji nece znati da kaže ni tri rijeci kako treba, pa cemo se naci u cudu i ja i defderdar, ja zato što cu iznevjeriti tolike laži o sebi, on zato što ce zaista lako uvidjeti da nisam ni sluga Bergivijinog šegrta.

Srecom, to je sigurno Mahmutova izmišljotina, pa nema nikakve potrebe da drhtim pred tim nezamišljivim susretom.

Ali kad mi Mahmut rece da me defderdar ocekuje prekosutra, poslije podnevne molitve, preporucivši mi da budem tacan, jer Bekir-aga ima mnogo posla, i ko zna kad bi me drugi put mogao primiti, ja se još jednom uvjerih da o životu ne znam ništa.

Nesrecom, ili srecom, jer nisam siguran da li bi iz svega ovoga ispalo dobro ili zlo, sutradan je umro stari i bolesni vezir Muhsinovic. A samo sat-dva poslije vezira, umro je i defderdar Bekir-aga Đugum, dotle zdrav, snažan, neumoran. Presvisnuo je od tuge za vezinom. Podanicka vjernost se zaista nije mogla bolje dokazati. Usput da napomenem, ovakva vjernost je dirljiva ali opasna, a dogadaj koji pricam, pokazuje koliko bi bila štetna kad bi narod pošao za primjerom svojih voda.

Tako je propao i prijem koji mi je defderdar zakazao, ne pretpostavljajući da će dan prije toga umrijeti njegov gospodar, zato i nemam prava da mu išta zamjerim, jer je dužnost iznad ljubaznosti. Sastali smo se, doduše na njegovoj dženazi, ali i to je bolje nego da je on došao na moju.

Njegova nasljednika, koji je došao s drugim vezirom, nije brijao Ahmetaga Coro, i nevjerovatni lanac nije više mogao prenijeti moje ime nikud.

Bogati trgovac hadži Fejzo takode me obradovao nadom, ali sam je sam razbio. I ranije me susretao s osmijehom i lijepom riječju, a tada me zaustavio na sokaku, rekao da je o svemu obaviješten, i pozvao me u svoju magazju, da porazgovramo. Iza magaze, krcate skupocjenim tkaninama što su tek prispjele s Istoka, uveo me u sobu zastrtu cilimima, sa secijama oko zidova, s debelim zastorima na prozorima. Nije razgrnuo zastore, da pusti danje svjetlo, već je upalio svijece u bakrenim i srebrnim ciraćima, i odmah se osjetio ugodan miris, jer su svijece, izgleda, natopljene mirisnim uljima. Zapalio je i zrno tamjana.

— Volim mirise — rekao je. — Brane nas od sirovog vonja. Oni su prava duša stvari.

Čak i ljudska duša ima svoj miris. Kakav je tvoj miris?

— Bogami, ne znam.

— Daj mi ruku.

Pružio sam ruku.

Polako i pažljivo je gledao, prinio moj dlan blizu nosa, i šireći nosnice, udisao nevidljiva isparenja moje kože. Onda je okrenuo ruku i gotovo mi njušio nadlanicu, golicajući me žutom bradom.

— Osjetljiv — rekao je, ne puštajući mi ruku — zatvoren, dobar, vedar. Možda i neobuzdan, ponekad.

Izvukao sam zarobljenu ruku iz njegovih mekih dlanova.

Upitao me šta želim, pice, lokum, voće? Uzeo sam šerbe, da rastjeram snenost i cudno raspoloženje, kao da me obuzima lako bunilo. To je od mirisa, od tišine, od polumraka, od njegovog mekog šaputanja.

— I sad tražiš posao? Najbolje bi bilo u državnoj službi. Ne treba ti nikakva sposobnost, ne pretržeš se, ne strepiš od gubitaka, a

dobitaka imaš onoliko koliko umiješ. Ali, to je teško. Zamjerio si im se.

— Znam.

— Imaju dobro pamćenje. Ne praštaju uvrede. Ne znaju za milost.

Govori o njima bez mržnje, ali s podsmješljivim prezirom. I ne zato što su grubi i što zaudaraju, već što ne znaju da žive. Svojom umišljenom velicinom i glupošću šire oko sebe strah i dosadu, pa je ružno i njima i drugima. Ukoceni u svojoj tromoj nespretnosti, lice na slonove, i kao slonovi iznenada se razbjesne i uništavaju sve oko sebe. Tako ih uvijek i zamišlja, ukocenih debelih nogu, mracno raspoložene, glupo sujetne, bezobzirno osvetoljubive, potpuno gluhe i slijepe za sve što je u životu lijepo. Upoređuje ih sa slonovima, jer su to najružnije životinje, potpuno besmislene.

Tako i umiru, kao da se svijet ruši, a ništa se ne dešava. Samo što drugi debelokošci dolaze. A svijetom bi trebalo da vladaju ljudi koji znaju da uživaju, u svemu. Svima bi bilo dobro. Ali to neće nikada biti, jer oni ne vole borbu, to nije uživanje. Jedan jedini među njima je izuzetak. On nije debelokožac. Džemal Zafranija.

Pobunio sam se:

— Postace gori od svih. Uskoro!

— Varaš se. To je divan covjek. Divan! Šteta što si se s njim posvadao. Po necemu je slican tebi, samo si ti ljepši. Znaš li da si lijep? To su ti sigurno cesto govorili.

— Lijep sam, ko izvrnut džep.

— Vrlo si lijep, pravi muškarac. Sve ih je manje, na žalost. Kako ti se sviđa ovdje?

— Sviđa mi se.

— Možeš doci kad god hoćeš. Dacu ti i kljuc ako želiš.

Sa niskog stolica je uzeo bocicu s mirisima, i stavio nekoliko kapi na bradu i na dlanove. Poškropio je i mene, i težak istocnjacki miris me gotovo potpuno odvojio od ostalog svijeta, kao zid.

Upitao sam:

— I Džemal Zafranija dolazi ovamo?

— Dolazi. Cesto. Veliki smo prijatelji.

— Ti si ga i namjestio kod kadije?

— Volim da pomognem ljudima. Pogotovu ako su im prijatelji. I tebi cu pomoci.

— A Zafranija, i on zna da uživa?

— Zna. Oh, zna.

I tada, tek tada, tako mi sreće, eto kolika sam budala i bezveznjaković, tek tada mi je postalo jasno u što sam upao. I ne zato što sam bistar, već što je postalo očito.

Govorio je sve tiše, sve muklije, unoseći mi se u lice da sam mu dah osjećao, dah vlažan i vreo, a ruka mu je tražila moju i gladila je sve mekše.

Vidim, šale više nema, a nisam je ja ni zapocinjao, i mislim: da li da ga udarim po drhtavim gubicama, da zapamti kad me je doveo u ovo svoje smrdljivo leglo, ili da se nekako izvucem bez svade i bez štete, dosta mi je sukoba i mržnje.

Te ustanem i zamolim ga da otključa vrata, moram da se nadem s Mula Ismailom.

Hadži Fejzo se osmjehnuo: — On ti neće pomoći.

— Nije ti prijatelj?

— Bože sacuvaj!

— A tih... prijatelja, imaš li mnogo?

— Vidjećeš.

— I svi se pomažete?

— Dodi, uvjeri se. Mi ne ostavljamo na cjedilu jedan drugoga. Hoćeš li svratiti ovamo poslije Mula Ismaila?

— Necu imati vremena.

— Onda, sutra. Svakako. Čekacu te.

Sa strahom sam se osvrnuo da kogod ne vidi odakle izlazim, a ušao sam slobodno.

Pogledao sam u vedro nebo, da se oslobodim titravog polumraka, i udahnuo, duboko, jednom, dvaput, triput, da istjeram zejtinjavi miris iz sebe. Pih, kako se osjećam prijav, nikako da zaboravim znojave dlanove kako drhte na mojoj ruci. Širim prste, da ih prosuši vazduh.

Ali davo da ga nosi, ne tice me se.

Tijana je prvo osjetila miris ružinog ulja, rasipao sam ga oko sebe kao otvorena bocica. Namrštila se.

— Nešto mi mnogo mirišeš — rekla je sumnjicavo.

— Mani me, ženo, umalo ti ne stradah.

— Vidim.

Ispricam joj, u smijehu, svoju nevolju, a ona me gleda u cudu. To si ti sanjao, kaže.

Nikako ne vjeruje u te stvari. I nikako da mi povjeruje potpuno. Zna da ne lažem, a lici na laž, ili na grubu šalu. Uzalud, ostala je u njoj sumnja da me nije namirisao nikakav hadži Fejzo s bradom, već neka nepoznata Fezija. To, nažalost, nije istina — rekao sam, smijuci se — ali joj je moja prava istina izgledala nevjerovatna. Mada bi joj moja nevjerovatna istina izgledala lakša nego njena izmišljena. Meni ne treba nijedna. Samo, nije pravo da pošteni ljudi ostaju pod sumnjom zato što su drugi rdavi. Mogla bi ponekome pasti na um misao da je ugodnije biti pod sumnjom zbog grijeha nego pod sumnjom bez icega. Ali Tijana ne prihvata ni taj pametni zaključak, već kaže da je bolje dolaziti kuci nenamirisani.

I eto, to su bile tri jedine mogućnosti, koje zapravo i nisu mogućnosti, već tobožnje nade, sigurne koliko i oblak na nebu. Poslije nije bilo ni toga.

Išao sam od ureda do ureda, od covjeka do covjeka, ali nikud nisam dospijevao, ni kod koga me nisu puštali. Sitni cinovnici su me slušali rastreseno, s dosadom, s licem bez izražaja, bez razumijevanja, čak i bez pakosti.

Satima sam sjedio u predsobljima, ali oni koje sam očekivao, nikad se nisu pojavili.

Ili su se uvlacili kroz prozor, ili su ulijetali kao ptice, ili su bili nevidljivi, ili je postojao neki tajni podzemni ulaz koji ih je štitio od nas što živimo čekajući.

Moje riječi su postale izlizane, moja priča dosadna, moj lik zamoran svakome.

Pretvorio sam se u covjeka koji moli, a to je posljednje bice na zemlji. Ispod toga nema ništa.

Polako, odbijajući najprije tu misao, počeo sam da osjećam zid oko sebe, nevidljiv ali neprobojan. Stajao je oko mene, kao tvrđava, kao neizlaz, kao nepristup, neprestano sam udarao glavom o tvrdu stijenu, bio sam izubijan, krvav, sav od cvoruga, sav od masnica, a nisam prestao da navaljujem. Jer je uvijek izgledalo da ima prolaza. Mora da postoji neki procijep, nemoguće da je zid svuda. A nisam mogao ni pristati da ostanem tako zazidan, kao da sam živa sjenka koju niko ne vidi a ona vidi svakoga. I uzalud govori, uzalud vice, ne

cuje se, ništa. Malo je trebalo pa da pocnu prolaziti kroz mene, kao kroz vazduh, ili gaziti po meni, kao po vodi.

Osjetio sam strah. Kako su me to ubili? Nisam ranjen, nisam zaklan, nisam mrtav, ali me nema. Zaboga, ljudi, zar me ne vidite? — kažem. Zar me ne cujete? — kažem. Ali moj lik ne ulazi u njihovo oko, ni moj glas u njihovo uho.

Nema me.

Ili ja to sanjam svoj nemoguci položaj, koji iskustvo odbija? Jer, ja sam živ, ja hodam, ja znam šta tražim, ne pristajem da me nema. Mogli su me pretuci, mogli su me zatvoriti, mogli su me ubiti, zar su malo ljudi ubili bez razloga? Ali zašto su napravili avet od mene, zašto mi oduzimaju mogucnost da se borim?

Hocu da budem covjek, borite se sa mnom ljudski.

Uzalud.

Prazan prostor oko mene je sve pustiji, moja smiješna pobuna sve tiša.

6. CUDNO LJETO

Ljeto je naišlo vrelo i teško.

Sunce, kao da se tali, bjesomucno bljuje vatru, ognjene iskre padaju na zemlju.

Pobjesnila je i pekarska pec ispod nas, i našu sobicu pretvorila u pakao.

U podnevnim casovima izgledalo je da ce planuti i nebo i zemlja, i da ce se sve pretvoriti u ogromnu vatrenu pustinju.

Nocu smo ležali na uskoj drvenoj verandi prema dvorištu. Po nesigurnom mraku kretale su se sjenke naših cudnih komšija, i udarali kopitama konji u staji, u dnu dvorišta što je licilo na han.

Nepoznati ljudi su dolazili i odlazili, iduci za nepoznatim poslovima, ostavljajuci za sobom nemir.

— Ne boj se, spavaj — umirivao sam Tijanu kad bi se probudila.

— Ne bojim se — šaptala je, ali su se njene oci okretale za nocnim sjenkama bez lica.

Jednog jutra smo vidjeli da su nekakvi crvi pojeli sparušeno lišće divlje jabuke, jedinog drveta u našem dvorištu. Preko dana su ispreli paucinu na patrljcima jabuke, ali su komšijska djeca kamenjem i motkama omlatili taj ukras s mrtvog drveta.

U okolnim baštama crvi su se toliko namnožili, da su paucinom premrežili stabla zerdelija i šljiva požegaca, pa i sasušenu travu na otvrdloj zemlji. Izgledalo je da su vocke ponovo izbeharale, ili da je pao snijeg. Za nekoliko dana paucina je zahvatila avlije, sokake, prozore, sofe. Nepregledna vojska crva pocela je da zauzima grad.

Ljudi su ostavljali kuce i bježali natovareni stvarima, kao ispred požara, ispred poplave. Zaustavljali su se na prvom cistom mjestu, kao u zbjegu, i uzdišuci gledali spepeljene vocnjake i otete kuce.

Šta sve nece udariti na covjeka!

Crvi se množe neshvatljivom brzinom, kao da žele što prije da osvoje svijet. Pred našim ocima rastu grozdovi sitnih gmizavaca, proždrljive truncice neprestano grickaju, žvacu, uništavaju, tankom predom isprepleli su stabla, zatvorili kuce, poklopili zemlju, ljudi ce se povuci na goli kamen, i pomrijeti od gladi i straha.

Baš smo jad, mi ljudi, nemocni pred svacim, mislio sam malodušno, krijuci to pred Tijanom, a za dan-dva sam se cudio svom strahu: crvi

su uginuli, gotovo u isto vrijeme, svi, kao da su se dogovorili. Ostale su samo njihove kožurice, od vreline pretvorene u prašinu, i ostalo je cudenje.

Ljudi su se vratili kucama, s gadenjem skidajući slabu paćinu.

Onda su se zapalile šume oko Sarajeva.

Mahmut Neretljak me pozvao da podemo na brdo, iznad grada, da vidimo i to cudo.

Imao je još dva važna razloga: htio je da protegne noge, u posljednje vrijeme su ga sve češće hvatali grcevi u listovima, a smislio je i novi posao, da piše zapise seljacima u Podgrabu, tamo nema hodže.

— Ove bajе su uplašile ljude — objasnio mi je svoje razloge — i trebace im zapis od svega. A znam neke zapise od strave, od uroka, od bolesti, njima neće odmoci, meni će pomoci.

Penjali smo se polako, odmarali se cesto i dugo, zbog Mahmuta i njegovih bolesnih nogu, iako je govorio da mu je lakše kad hoda, i da poslije bolje spava. Meni je bilo svejedno, mlad sam, zdrav, navikao na hodanje trceci za službom koje nema, ovo mi je dobro došlo, zamoricu se druckije nego što se zamaram dolje u gradu, i zaboravicu na svoju muku.

Zastajali smo kraj svakog izvora, ispod svakog granatog drveta, ili bilo gdje, kad bi Mahmutove noge počele da klecaju.

Ali ako su ga noge izdavale, jezik nije. Govorio je neprestano, nastavljajući započeto, čim bismo sjeli i malo se izduvali, o svemu i svacemu, o ljudima koje smo susretali u životu, o Tijani, o meni, o svojoj ženi, govorio je da nadoknadi ono što je cutao, u izgnanstvu, i ovdje, dok je bio bez ikoga, a sad ima prijatelja koji ga sluša.

Njegovo pricanje nije nezanimljivo, preživio je svašta, i rijeci su mu zrele od iskustva i muke, ali je sve iskidano, iskrpljeno od sakatih prica koje se nicim ne povezuju, već upadaju jedna u drugu, svaka sa svojim tokom i svojim razlogom. Njegovo pamćenje ne izvlaci lanac sjećanja, već komadice, razbijen i nesastavljiv mozaik, niti se on trudi da sve to spoji. I nicemu ne traži smisao, pouku, zaokruženje, dovoljan mu je događaj, takav kakav je, šta treba još više?

Za cudo, najviše je u njemu povezana slika o njegovoj ženi. Nastavljao je razgovor o njoj nekoliko puta, na nekoliko zastanaka,

ne uplicuci ništa drugo. Bilo je to prvi put da mi je govorio o ženi. U početku sam se smijao, jer je bilo neobicno, a onda sam zacudeno slušao tu najcudniju izjavu ljubavi.

Sad je ružna — rekao je — a u mladosti je bila još ruž nija, samo potpuno drukcije.

Ranije su joj veliki zubi virili iz same kože na licu, sad su ostala dvatri krnjatka, između podvoljka i sala na obrazima, pa izgleda da se uvijek smije. Zna da se ne smije, ali joj istureni zubi ne dopuštaju da bude mrzovoljna ni kad otrov riga. A ne želi da ih previše pokazuje, zna da nisu baš lijepi, pa najviše cutu. Dok on hoće, tako je, a kad zaželi da vidi njen nevoljni smijeh, zna i da je naljuti, samo da progovori.

Tada obilato nadoknadije cutanje, ne bri nuci se za ljepotu, i on s uživanjem sluša njene socne rijeci, nad kojima se neprestano smiju tri isturene ploce gornjih zuba, pa od svega ispada nekakva vesela grdnja. To što govori, nije pametno, i to je baš dobro, ne mora da se stidi pred njom. A opet, mora priznati, pametnija je od njega, i to je obicno tako, samo on priznaje a drugi nece. Kakve su da su, žene su mudrije i bolje od muškaraca. To pred njima ne treba reci, ali su muškarci glupi, sujetni, uobraženi, ne vrijede mnogo, među nama receno. I cudo je kako nas žene trpe.

Najbolje zna po sebi, šta sve nije cinio, ali ona ceka, uvijek, kao da on iz džamije dolazi. Džaba, više vrijede nego mi. Eto, ja sam pametan, ali, bez uvrede, Tijana je pametnija i u svemu deset kopalja iznad mene. Njegova žena, doduše, nije kao moja, jer sam ja našao sreću kakvu nisam zaslužio, ali ni njegova nije loša. Nije mnogo uredna, ali u čemu i da bude uredna? Nije ni štedljiva, ali šta da štedi?

Mrzovoljna je, ali on ode od kuće, pa mu to ne smeta. Mrzovoljna je zato što on ode i zato što ostane, pa on bira što mu je zgodnije. I što god učinio, zna da će je zateći kod kuće, čeka ga takvog nikakvog, da nastave život kakav im je bog odredio. Ne, zaista je ne bi zamijenio ni s jednom drugom ženom.

Zaključak je prilično neočekivan, a možda i nije, jer je proizlazio iz priznanja njenih umjerenih vrlina koliko i vlastitog nesavršenstva.

Razveselilo me to nespretno ali lijepo pristajanje na ono što život nudi.

Je li to mudrost da ne očekujemo mnogo ni od sebe ni od drugih?
Je li to gubitak ili dobitak, ako saznamo pravu mjeru, svoju i tuđu?
Gubitak je što je ta mjera sitna, a dobitak što ne tražimo više.

Rekao sam:

— Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.

— Šta kažeš?

— Smišljam pjesmu.

— Kako se smišlja pjesma? Mogu li da cujem?

Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.

Sve drugo je laž.

Ili smrt.

Savršeni ljudi su u grobu.

Pa i to više nisu ljudi.

— Je li to o meni?

— O svakome.

— Bože moj, što je to cudno! I ja znam da ljudi nisu savršeni, ali kad tako kažem, kao da ništa nisam rekao. A u pjesmi je to nekako tužno. I lijepo. »Savršeni ljudi su u grobu. Pa i to više nisu ljudi.« A kod živih je malo više zla ili malo više dobra, pa ponekad pretegne jedno, ponekad drugo. Ali zlo cešće.

— Pogledaj! — viknuo sam, pokazujući dim i plamen. — Sve gori!

— Vidim.

Dim i težak miris paljevine osjecali smo odranije, a sad smo vidjeli kako šume gore u nedogled. Na daljinu, preko široke doline, culo se kako vatra cikti i prašti, ljutito iskacuci iz ogromnog povjesma dima što je prekrilo šumu i nebo.

— Tužno — kaže Mahmut.

Zašto bi bilo tužno? Strašno možda, tužno nije.

Gledam, opcinjen, to divljanje besmisla, snagu bez duše, neprijateljstvo bez mržnje, užasnuto se divim ovom uništavanju u igri, iz preobilja snage, i nije mi žao, možda zato što nije ljudsko.

A možda je ovo kao i ljudsko. Strašno divljanje snage, razorno uništavanje, bez zle misli, kao u ratu s oružjem, kao u ratu bez oružja.

Vatra je besmislena i uništavajuća, kao i mržnja.

I eto, misao se spustila na zemlju, kao umorna ptica.

— Tužno — kažem i ja, misleći na mrtvu šumu crnog drveća što će ostati iza ovog bijesa.

Kao što su ostali moji drugovi u hocinskim šumama, kao što ostaju svi nevini ljudi u plamenu koji sami ne podmecu.

Pa, umoran, sjednem do Mahmuta, koga su noge odavno izdale.

Onda primijetim da on više ne gleda požar.

Okrenuvši se za njegovim pogledom, iznenadenim, zacudenim, uplašenim, ne znam kakav je, ugledam na putu, blizu šume, naoružanog konjanika. Gleda nas i cuti.

— Ko je to? — pitam Mahmuta.

On ne odgovara, i ne odvaja pogled od konjanika.

Ustanem, da bih prišao bliže nepoznatom covjeku.

On polako izvuče malu pušku iza pojasa, i nasloni se laktom na jabuku sedla, ne okrecuci cijev na nas.

Zastadoh.

— Uživajte u ovom cudu? — upita konjanik, mahnuvši rukom prema šumama u plamenu.

Mahmut se uplašeno smješka: — Ljudi pricaju, pa moj prijatelj kaže, hajde da vidimo.

— Imate šta i da vidite.

Govori mirno, gotovo tiho, nekako odsutan, kao da ga se ne ticemo, a opet nas uporno gleda.

I ja njega, iznenaden bogatstvom oružja i ljepotom konja pod njim.

— Je li to arapski konj? — pitam zadivljen.

On ne odgovara na moje prijateljsko pitanje, susrece nas samo njegov teški pogled.

— I popeli ste se ovamo samo da vidite ovu nesrecu? — kaže isto onako mirno. — Ne vjerujem da ste tolike budale.

— Pa sad, prijatelju — velim ja ljutito — niko nam ne rece da moramo koga pitati za dozvolu. A ako hoceš baš da vrijedaš, lako ti je, puška ti je u ruci.

— Ne vrijedam ja nikoga. I svejedno mi je zašto ste došli.

— Htjeli smo do Podgraba. Da pišemo zapise seljacima — objasnio je Mahmut ponizno.

— E pa, danas necete u Podgrab. Vraticete se u grad. I porucite serdar-Avdagi da više ne šalje uhode za mnom.

— Kakve uhode, kumim te bogom velikim! — zavapio je Mahmut.

— Takve kao što ste vi.

— A od koga da mu odnesemo poruku? — upitao sam.

— Od Becira Toske.

— Ti si Becir Toska?

— Ja sam. Jesi li cuo za mene?

— Cuo sam.

— Po zlu ili po dobru?

— Po dobru, Becir-aga — ljubazno se osmijehnuo Mahmut, pokazujući žute zube.

E, tu je nesrećni Mahmut baš pretjerao, i znali smo to sva trojica.

— Vidiš — rekao je Toska Mahmutu, ni tada se ne naljutivši. — Tvoj prijatelj je pošteniji od tebe, ali i budalastiji. On bar ne kaže ništa. A ti, brate, lažeš. Hajde, sad, i ne okrecite se!

Nismo čekali da nam ponovi naredenje kojim nas oslobada svog prisustva. Mahmut je sasvim zaboravio na grčeve u nogama, skocio je kao mladice, i hitro smo krenuli na suprotnu stranu, nastojeći da se što prije udaljimo od Toske i njegovog oružja.

Kad je Mahmut počeo teško da diše i da batrga po neravnom putu, Toska je bio daleko iza nas, a kao da smo još vidjeli njegove teške oci.

Strah me uhvatio naknadno, kad sam otišao od njega.

Toska, surovi hajduk, koji se nije bojao ni štedio ikoga! A nas je pustio, bez prijete.

I dok je Mahmut hvatao sapu i smirivao krkljanje u grudima, ja sam počeo da se smijem. Mahmut me gledao začuden, i više znacima nego riječima, pitao: šta mi je, zašto se smijem?

Pa zamisli, rekao sam kroz smijeh, kakav smo jad nas dvojica. Čak se i strašni Toska sažalio. Žao mu je bilo i glas da povisi, da se ne uneredimo od straha. Gleda nas čovjek, pa samo što ne zaplace od žalosti kako izgledamo. A ti još kažeš: culi smo za tebe po dobru!

Počeo je da se smije i Mahmut.

— Pa šta da mu kažem? Cuo sam za tebe po zlu? E, taman posla!

— Znam da nisi mogao. Ali je smiješno.

— Smiješno jest. A opet, i nije.

— I šta ćemo sad reci ljudima u gradu? Smijace nam se.

— Šta ćemo reci? Ništa. Svejedno mi je što bi se smijali, to bi se lako preboljelo. Ali da ne pomisle što god drugo. Ko bi vjerovao da

smo slučajno sreli Tosku, i da nas je Toska pustio bez riječi?

— I meni izgleda nevjerovatno.

— E, zato cuti. Nikog nismo vidjeli, i nikome nemamo ništa da pričamo. Najpametnije je cutati. Takvo je vrijeme.

Složio sam se da je to najpametnije.

Ali, jedno je znati šta je pametno, a sasvim drugo i uciniti to što je pametno.

Mahmut je znao da je pametno cutati, i odmah sve ispricao serdar-Avdagi.

Avdaga je porucio da i ja dodem.

Mogao sam se krstiti od cuda, mogao sam tražiti ma kakav razuman razlog, mogao sam se ljutiti, ali mi sve to ne bi pomoglo da shvatim. Izgleda da on uvijek cini suprotno od onog što misli. Ili ne može da ne kaže ono što zna. Suviše je važno da bi mogao precutati, čak ako bi mu to nanijelo i štetu.

Mahmut nije mogao da objasni ništa.

— Ne znam šta mi je bilo — kaže uplašeno.

— I šta je rekao kad si mu ispricao?

— Rekao je da idem kuci.

Zašto serdar-Avdaga poziva mene?

O tom Avdagi nisam znao mnogo. Nisu znali ni ljudi koje sam pitao. Ili nisu htjeli da govore. Slijegali su ramenima, odmahivali rukom. Neka tajna je bila oko njega, i nije je dobro pominjati, kao ni svako veliko zlo. Ime, i to, nešto nepoznato, to je Avdaga.

Ili još više to njegovo nepoznato ime.

Mora covjek upasti u nevolju kad se druži s takvim nesrecama kao što je Mahmut, jadao sam se Tijani, pokušavajući da svoju nepoznatu krivicu prebacim na drugoga.

Ali me ona nije podržala u mojoj namjeri. Znao sam šta misli: lunjao si bez potrebe, niko te nije natjerao, jedva si cekao da te Mahmut pozove, a ja sam sjedila kod kuće sama. Ne bacaj svoju krivicu na drugoga!

Tako me Mahmutova prosutost uvalila u vazdan nevolja, i kod serdara Avdage, i kod moje žene, i bogzna koga još, ako nesreci bude po volji da me uzme na zub. I najlakše bih se naplatio na Tijani, ni krivoj ni dužnoj, ali bih joj našao i krivicu i dug, i uvrijedeno bih ucutao, sažalivši se sam na sebe što ne nailazim na razumijevanje ni

kod svojih najbližih. Ali, srecom, ona je sprijecila buru i ljutnju, nasmijala se, i otjerala mi zlovolju, odjednom. Njen smijeh je pametniji i od nje i od mene.

— Hajde — kaže mi — šta si se skunjo? Cuo je od Mahmuta, hoce da cuje i od tebe.

Važan mu je taj hajduk, šta ce mu dva besposlenjaka koji idu u brda da gledaju vatru!

To njeno podsmješljivo ohrabrenje me grijalo sve do Avdage, a od Avdage sam osjetio studen u srcu. I ne toliko od njega koliko od njegove tajne.

Sve oko tog covjeka je obicno, gotovo prazna soba, bijelo okreceni zidovi, voskom pokapan pod od svijeca u jevtinim ciracima, prozori bez zastora, najnužniji grub namještaj od debelog drveta. Pa i on sam je obican, tih, ljubazan, ne gleda me prijeteci, kako sam zamišljao, ne plaši me teškim rijecima, cak izgleda nekako nesiguran, onako mršav, nemirna lica i treptavih ociju koje najčešće skriva u stranu, ili gleda preda se. A opet sam uznemiren. Osjećam kako oko njega lebdi ono njegovo, neotkriveno mi, nepoznato, ali stalno prisutno. I samo je to važno, sve ostalo je uzgredno, bez ikakva znacaja, kao odijelo koje nosi.

Nije mnogo pitao o Beciru Toski, sve je vec saznao od Mahmuta Neretljaka. Rekao je samo da smo dobro prošli, imali smo više sreće nego pameti, jer je mogao posumnjati da smo poslani kao uhode. A nije trebalo ni da se svadamo s njim, mogli smo to glavom platiti.

— Nisam se svadao. Rekao sam da nas ne vrijeda.

— Svejedno sad. Zahvali bogu što si ostao živ, i zapali podebelu svijecu.

I kad sam pomislio da me zbog ovoga sigurno nije pozvao, a studen me prožela do kosti zbog njegovog razloga, koji cu tek cuti, desilo se nešto kao u naivnim dječijim pricama, ili još nevjerovatnije, kao kad bi kurjak zapjevao, poput slavuja. Pomenuo je pjesmu koju sam smišljao gore na brdu.

Gospode bože, šta taj Mahmut nije istrtiljao!

Rekao je da Mahmut nije zapamtio sve, znao je samo prvi stih, ostalo je toliko pobrkao, da se i sam smijao. Licilo je na najzamršenije kucine. »Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi." A dalje?

Pjesma nije dobra, odgovorio sam, jedva dolazeci sebi. Gruba je, nedoradena. Stih ne smije da zvuči kao obično pricanje. Možda bi bolje bilo: »Nesavršeni ljudi, to je svijet.« Još treba da zri.

— Svejedno — kaže serdar. — Da cujem.

Ponovio sam pjesmu, iako mi je bilo smiješno. Šta se njega tice pjesme?

Još je cudnije što je slušao pobožno, sa zahvalnim izrazom na licu, gotovo ozaren.

— Molim te, još jednom.

Tiho je micao usnama, ponavljajući stihove za mnom.

— Da ti napišem?

— Tude pismo slabo citam. A sam slabo pišem.

Ubrzo je naučio pjesmu i izgovarao je polako, nevješto, jednom, dvaput, nekoliko puta, s uživanjem koje nisam shvatao.

Upitao sam ga:

— Zar toliko voliš pjesme?

— Ova mi se svidjela cim sam cuo prvi stih.

I opet je počeo da kotrlja rijeci po ustima, da im osluškuje zvuk, da okušava slast, da sladostrasno isisava iz njih smisao, kao srž iz kosti. Ovo neobično i neočekivano uživanje u stihovima, podiglo mu je ugled u mojim ocima, pogotovu što je izdvojio baš moju pjesmu. Ako je mogla toliko da ga oduševi, znaci da je dobra. A ako je on mogao da osjeti njenu ljepotu, u njemu leže vrijednosti koje ne otkriva svakome.

Zaboravio sam njegovu tajnu.

— I to je sve što radiš, sastavljaš pjesme?

— Ne mogu da nadem posao.

— Sam si tako htio, zašto se tužiš? Hoćeš da govoriš svašta. E pa trpi. Da nisi očekivao orden? Nisi valjda toliko budala.

— Bio sam pijan.

— Govorio pijan, smislio trijezan. U picu si se samo otkrio.

— Rijeci su vazduh, kakvu štetu mogu nanijeti?

— Rijeci su otrov, od njih pocinje svako zlo.

— Onda da cutimo!

— Ne treba da cutimo. Ima se o cemu govoriti, ne napadajući. Pomoci treba, a ne odmagati. Država je to, bolan, hiljadu briga i nevolja, imanje svoje ne možeš urediti kako valja, a kamoli toliki

svijet. I onda pocne neko da zakera, te ne valja ovo, te ne valja ono, e cudna mi cuda! Jašta da ne valja. Pravo je cudo kako išta valja: toliko ljudi, a svako vuca na svoju stranu. Misliš da je lako ovima što upravljaju državom?

— Nije lako?

— I nije. A ti, po njima! E, to je, vidiš lako. A da, recimo, tebi dode neko u kucu i da ti kaže, ne valja ti kako si ovo uradio. Šta bi ti ucinio? Naljutio bi se, izbacio bi ga. I imao bi pravo.

— To je drugo. Moje se ne tice nikoga.

— Pa jest, drugo je, cim je tvoje. A da se to tvoje nikoga ne tice, tice se. Tu, vidiš, griješiš. Sa svijetom živiš, ne treba mu prkositi.

— Cime prkosim?

— Pa eto, napadaš. Zašto? Svako ce pomisliti: oženio si se vlahinjom.

— Zar je to grijeh, pobogu!

— Njen otac je bio protiv države.

— Ako je bio protiv države, platio je glavom. A nikad se s njim ni vidio nisam. Sa ženom nisam o njemu ni dvije rijeci progovorio.

— Ako ne lažeš, onda se tvoja žena krije pred tobom. Otac se ne zaboravlja lako.

— E, bogami, da sam juce umro, ne bi znao zašto sam kriv.

— Ne bi bio kriv da nisi vrijedao ljude. Svako mora da potraži malo krivice i u sebi.

— Onda cu biti kriv do vijeka. Tog mrtvaca ne mogu sad ukloniti, kao da ga nije bilo.

Ili treba da ostavim ženu koju volim?

— Ko ti to traži? Samo, covjek s manom mora da pazi šta radi. Pogotovu kad nije sam. Zašto da drugi trpe zbog tvojih ludosti?

— Jesi li me zato zvao, da mi to kažeš?

— Nisam. Zvao sam te zbog pjesme. A ovo je usput, u razgovoru, i nece škoditi ni meni ni tebi. Covjek izgleda drukcije dok ga ne vidiš i ne porazgovaraš s njim, na samu, bez svjedoka. Mislio sam da si opasniji.

I ja o tebi, umalo nisam rekao, toliko je njegov glas bio tih i mekan.

Šta u njemu može da bude toliko opasno?

Na sokaku me sacekao Mahmut Neretljak, kao da je slucajno naišao. A znam da me cekao. Gledao me ispod oka, ispitujući moje

raspoloženje i izraz lica, nastojeci da pogodi šta je bilo kod serdar Avdage. Cutao sam, tobože zabrinut.

— Zašto te zvao? - upitao je kao usput, praveci se da pita reda radi. Stao sam i pogledao ga mrko.

— Zvao me zbog tebe. Pitao me šta si razgovarao s onim razbojnikom.

— Kakvim razbojnikom?

— Sad se praviš da ne znaš. Onim zbog koga cemo odgovarati i ti i ja. Becirom Toskom. A meni kažeš da ništa ne govorimo. Sad cemo biti optuženi kao špijuni Becira Toske.

Htio sam da mu vratim milo za drago, da mu poklonim strah koji sam osjecao pred Avdaginim vratima.

Ali sam se odmah pokajao zbog te grube šale.

Mahmut je gledao u mene zaprepašteno, kao da se davi.

— Ispricao sam ono što je bilo — rekao je uplašeno.

— A zašto si morao da pricaš?

— Pa, Avdaga me i poslao u selo, da saznam štogod o Beciru Toski. Kakav sad Toskin špijun, Ahmete brate!

Eto cuda! Tjerao sam glupu šalu, a istjerao gadnu zbilju. To je ta vatra, to su ti zapisi zbog kojih smo išli u brda!

— Zar ti mene tako namagarci, Mahmute? I ja kao budala idem za tobom i za tvojim prljavim poslovima!

— Htio sam da ti kažem, sve zazinem, pa progutam, nezgodno mi. A morao sam da idem, ne pita hocu li, vec: hajde! Zgodan si, veli, za ovaj posao niko nece posumnjati u tebe.

— Imao je pravo, ni ja nisam posumnjao.

— I kako sad da me optužuje kao Toskina špijuna?

— Bojiš se serdar-Avdage?

— Kako se ne bih bojao!

— Je li te tukao, ono ranije?

— Avdaga nikog ne tuce.

— Nego šta radi?

— Ubija.

Sad sam ja poceo da hvatam vazduh i da otvaram usta kao riba izvadena iz vode.

Mahmut se umivao na cesmi, hladio ruke, dugo pio vodu s dlana, hvatao izgubljeni dah. A, bogami, i meni bi bilo potrebno da

podmetnem glavu pod cesmu, da dodem sebi.

To je ono njegovo, Avdagino, nepoznato, zbog cega ljudi cute i odmahuju rukom. A ja sam mu govorio svoje glupe stihove, ganut njegovom plemenitošću i razumijevanjem, tvrdeći da su svi ljudi jednaki, da su nesavršeni, i da nema razlike između njega i drugih.

Cemu je to poslužila moja pjesma? Jednom dželatu, da se zakloni za nju. A cini to za svoju okrvavljenu dušu, pristajući da mu svjedok i jamac bude i takav budalast pjesnik kakav je Ahmet Šabo!

A možda je i nešto drugo, možda je moja pjesma potvrda njegova mišljenja, da su savršeni ljudi samo u grobu. Dok žive, oni su zlikovci.

E, pjesmo moja nesrećna!

Stid i kajanje su mi pomogli da se ne naljutim suviše na Mahmuta Neretljaka. On je učinio ružnu stvar zato što je prisiljen, ja od svoje volje.

I eto, od tog serdara Avdage, počeo sam da razmišljam o onome što niko nije domislio do kraja, a što niko, kad sazri, ne ispušta iz misli: šta je to s nama i sa životom, u kakve se to konce splicemo, u šta upadamo svojom voljom u šta nevoljom, šta od nas zavisi, i šta možemo sa sobom. Nisam vješt razmišljanju, više volim život nego misao o njemu, ali kako god sam prevrtao, ispada da nam se većina stvari dešava mimo nas, bez naše odluke. Slučajnost odlučuje o mome životnom putu i o mojoj sudbini, i najčešće bivam doveden pred gotov cin, upadam u jedan od mogućih tokova, u drugi će me ubaciti samo druga slučajnost. Ne vjerujem da mi je unaprijed zapisan put kojim ću proći, jer ne vjerujem u neki narociti red ovoga svijeta. Ne odlučujemo, već se zaticemo. Strmoglavljani smo u igru, punu nebrojenih izmjena, jednog određenog trenutka, kad nas samo ta prilika čeka, jedina koja nas može sačekati u toku miješanja. Ne možeš je zaobći, ni odbiti. Tvoja je, kao voda u koju padneš. Pa plivaš, ili potoneš.

Nisam zadovoljan takvim razmišljanjem, ali ne nalazim drugi odgovor. Šta je onda naše u tom gužvanju? Nešto mora biti moje.

Serdara Avdagu nisam tražio, ni želio, nisam ga ni poznavao. Naišao je u jednom casu mimo mene, i privezao se uz moj život. Nisam mogao da odbijem, a niko nije tražio da pristanem. Desilo se, kao i sve drugo.

Samo, kako da pristanemo na takvu nepravdu?

Nije mi se svidao žlijeb u koji sam upao, i nastojao sam da izmijenim svoju životnu putanju. Svako jutro sam odlazio od kuće, nadajući se da će jednom zvijezde biti u povoljnom položaju za mene, pa ću naći nekog ko će mi pomoći. Nije valjda sudbina odredila jedinog serdara Avdagu da me presretne, bez ikakve koristi za mene.

Ali sam se nadao uzalud, jer je neobjašnjiva kazna još trajala, još sam bio vazduh, bez glasa i bez lika. Vidjeli su me jedino ljudi kojima je pomoć bila potrebna koliko i meni, ako ne i više. I vidio me serdar Avdaga, a volio bih da sam za njega nevidljiv i necujan.

U podne sam se vraćao, kao svaki radni čovjek, i zaticao pripremljen ručak, kakav-takav, i ženu, veselu i nasmijanu, kao da nema zbog cega da bude zabrinuta. Mene, zdravog i mladog, izdržavali su bolesni Mahmut Neretljak, i moja trudna žena.

Mahmut je podučavao grčkom jeziku neke trgovce koji su počeli da trguju sa Solunom. Mislio sam da je i to prevara, ali su ljudi bili zadovoljni, sigurno su tražili malo, jer im Mahmut nije mogao dati mnogo. Donoseći nam novac ili namirnice, zapisivao je koliko mu dugujemo, da nas ne bi uvrijedio.

Tijana je radila u kući bogatog Muharemage Taslidžaka, brata serdara Avdage.

(Poslije sam saznao da joj je taj posao našao Avdaga, na molbu mog bivšeg poslodavca, Mula Ibrahima. Ne znam za koga sam se više zacudio.) Tijana je pomagala Muharemaginoj ženi Rabija-hanumi u oblačenju i dotjerivanju, kiteci je i mažuci, satima. Pozne godine su to zahtijevale a bogatstvo omogućavalo. Tijana me uvjeravala da joj je to više zabava nego rad, i da se nimalo ne zamara. Čak joj je prijatno, ne samo zbog novca koji dobija nizašto, već što nije sama cijelo jutro. A nije ni daleko, Muharemagin voćnjak je uz naše dvorište, moglo se proći kroz kapidžik.

Tijana je mjesec-dva išla na taj svoj čudni posao, a onda mi je, snebivajući se, ispričala nevjerovatnu priču: Rabija-hanuma je počela da vodi ljubav. Nije čudno ni nevjerovatno što vodi ljubav već što je Rabija-hanuma zaboravila kad je bila mlada: četrdeset godina je s Muharemagom u braku. I što se zaljubila u mladica koji je sa svojim ocem, Ibrahimom Pakrom, stanovao u našem dvorištu, u kući

iznad konjušnice. Mladom Pakri je dvadeset pet godina, Rabija-hanumi blizu šezdeset.

Ljubavnik joj je lijepo mogao biti unuk.

Smijao sam se: ženu ljubav podmladuje.

— Samo neka bog sacuva covjeka da ne poludi - kaže Tijana gadljivo.

— Podmladile ste je ti i ljubav.

— Na lice stavlja toliko bjelila i rumenila, da joj se koža i ne vidi.

— Srecom!

— I kosu boji u crno.

— Šta te se tice.

— Govori samo o njemu, više se i ne stidi. Kao da je pamet izgubila. A i on, balavac, kako može!

— Stara je i za Pakru-oca.

Niko nije znao ko su te Pakre, otac i sin, ni od cega žive. Doduše, to bi se moglo reci za vecinu ljudi u dvorištu, pa i za mene. Govorilo se da su došli iz Beograda, da su tamo neka nasilja pocinili, ali je to vjerovatno nagadanje, jer se ni s kim nisu družili.

Znalo se samo da su se vratili s hocinske vojne, bili su u nekoj jedinici s kojom se nisam susretao.

Tijana je odlucila da više ne ide Rabija-hanumi, nije više mogla da gleda bruku i sramotu, a ja sam se odmah složio s tom odlukom, jedno zato što se uvijek slažem s njenim odlukama, a drugo zato što mislim da ne zreba izazivati davola, i puštati da mlad covjek, lijep i naocit (odjednom mi je palo u oci da je mladi Pakro vrlo lijep!), gleda u mladu i lijepu ženu uz pogurenu staricu, pravi obojeni grob. Ako je slijep, mogao bi progledati, ako je lupež, mogao bi poželjati i od jedne i od druge ono što na njima vrijedi.

Nije mi stalo ako je bacio oko na hanumin nakit, svakako ce mu dati sve što zatraži, ali bih mu srce išcupao za jednu jedinu trepavicu moje žene. A njega ne zanima trepavica.

Kad sam joj to rekao, Tijana se naljutila zbog mojih budalastih misli. Kako mi takve ludosti mogu pasti na um, i zar ja mislim da se samo nekome prohtije, pa ce žena potrcati? Muškarci su uobraženi i pokvareni, a žena irna mnogo više poštenih nego nepoštenih, i sve tako, dok nisam priznao da je u pravu, a u sebi sam bio zadovoljan što se ne moram brinuti šta se može desiti a šta ne može. Vjerujem

ti kao sebi, pa i više, ali sjedi sa mnom, tako je najbolje! Jer, svako bi se nasmijao i odbio kao ludost i samu pomisao da se starica mogla zaljubiti u mladica, a eto, zaljubila se. Što nije učinila nikad, učinila je kad se najmanje moglo očekivati.

Medu živim ljudima sve se može desiti.

Nakon nekoliko dana serdar Avdaga me presreo i upitao zašto moja žena ne ide više Rabija-hanumi. I je li istina što se prica o mladom Pakri i o njegovoj snahi?

Nije pošteno govoriti ono što covjek ne zna, rekao sam. A kako mogu znati, kako iko može znati? Toliko je nevjerovatno, da bi covjek pomislio kako mu se pricinilo, cak kad bi i vidio štogod što se ne gleda.

— Mnogo šta izgleda nevjerovatao, pa se desi.

— Ne znam, zaista.

— Bojim se da ne ucine kakvo zlo. Kad biste rekli da su opasni, da su vas napali, vrijedali, prijetili, mogli bismo ih zatvoriti ili protjerati.

— Ko da kaže?

— Ti i Mahmut.

— Nikad me nisu krivo pogledali, ni ružnu rijec. Kako bih objedio nevine ljude?

— Da sprijecimo zlo. A njima je svejedno gdje ce živjeti.

— Zašto ne govoriš s bratom?

— Govoricu.

Zar muž uvijek posljednji sazna?

Ali Avdaga nije stigao da govori s bratom. Možda mu je bilo nezgodno, možda mu je bilo žao, možda se nadao da ce se petljanija nekako riješiti, možda je zakasnio za jedan jedini dan.

Smiješna ludost njegove snahe pretvorila se u jato nesreca, i naše sirotinjsko dvorište je zamuknulo u strahu pred zlocinom, pa smo cutali u zamracenim sobicama, gledajuci uplašeno u crne prozore, i misleci na nemirne sjenke što su prolazile našim dvorištem.

Jedne noci, uoci petka (uvijek smo to dodavali, pricajuci poslije: te noci uoci petka, možda zato što ta noc treba da bude posvecena molitvi i smirenom razmišljanju), Rabija-hanuma se posvetila brizi o svome mužu.

Ona pusti u kucu svoga ljubavnika i njegovog oca, Ibrahima Pakru, uvede ih u sobu gdje je mirno spavao stari Muharemaga, otac i sin

ga složno izbodoše noževima, ucinivši mu milost da umre u snu, ne prenuvši se ni na tren, ne vidjevši u posljednjem casu ni njih ni svoju ženu, te tako ne osjeti ni strah, ni žalost, a ni bol, možda. Ostalo je nepoznato da li su to ucinili radi njega, da mu bude lakše, ili radi sebe, da ne bi poceo vikati, a to bi moglo da stvori neprilike i njima i njemu, ili zbog žene, da Muharemaga ne zažali na nju, kad oprostaja više nema. Cetrdeset godina su živjeli lijepo, pa zašto da se to pokvari na kraju? Onda su ga zavili u caršaf, da ne bi ostao trag od krvi, pa u pokrovac, da lici na denjk, prebacili ga preko konja, i na njegovom imanju na Gorici gurnuli leš u bunar. Kad su tako sve lijepo sredili, konja odvedu u staju, a oni odu u svoj stan nad konjušnicom, jer su se pošteno umorili vukuci teškog Muharemagu.

Rabija-hanuma nije odmah zaspala. Kako je bila cista i uredna žena, prvo je spremila Muharemagu sobu, na postelju stavila nove jastuke, okrvavljene jastucnice spalila u kuhinjskoj peci, okupala se, ocitala nekoliko molitava za dušu mrtvog muža, pa sjela uz prozor, cekajuci zoru. Bila je osjetljive duše, i nije mogla da zaspi. Mislila je, mislila, sacekace da prode mjesec, najviše dva, dok ljudi zaborave Muharemagu, a onda, onda, ko zna kakve je lijepe snove sanjala ta hrabra žena, koja za svoju ljubav nije žalila ni život svoga muža.

Ne tice me se, a volio bih da znam šta je mislila, cekajuci da prode ta znacajna noc.

Je li mislila o drugom životu s Musaremagom, je li dozivala u sjecanje sve ružne trenutke, je li ga mrzila odranije, je li se kajala, je li se bojala da se sve ne otkrije, je li mislila da je to njen vlastiti muž i da s njim može uciniti što joj je volja, ili se radovala što joj je pao kamen s vrata, što se oslobodila tamnice, sto je uklonila smetnju na putu u novi život. Ili je mislila o tom novom životu koji joj je nudio sve što se cinilo da je prošlo. Carolija ljubavi vracala je izgubljeno. I sanjala je o svom lijepom draganu, koji je toliko voli, da je spreman i da ubije za nju. Vrijedi sve uciniti za takvu ljubav i za svoju sreću, šaptala je možda poludjela žena koja se grcevito hvatala za život koji sahne.

Sutradan je rekla služavci, koja je dolazila ujutro a odlazila uvece, jer hanuma nije trpjela da joj iko spava u kuci, da je Muharemaga otišao na imanje, u Brezik.

Ponovila je to i ducanskim momcima, kad su došli po kljuceve, i još im napomenula da joj pred mrak donesu sav novac od pazara, pokazavši još jednom kako je odlucna i spretna i kako misli o svemu.

Sljedeceg dana jedan seljak na Gorici, neki Misirlija, u potrazi za vodom, jer su svi izvori u okolici presušili, zaviri u Muharemagin bunar, pa prvo osjeti a onda i ugleda Muharemagin leš, te kao bez duše otrca u sudnicu i isprica kako je našao ono što nije tražio, a više bi volio da je pronašao vodu nego mrtvog Muharemagu, i zbog Muharemage, dobar je covjek bio, i zbog stoke, ne zna šta ce s njom, pocrkace od žedi.

Cijelo dvorište je odmah znalo ko su ubice, a znala je i vlast. Pakre i Rabija-hanuma su zatvoreni, i odmah su sve priznali.

Otac i sin su izjavili da nisu imali ništa protiv Muharema-age, ali se drukcije nije moglo doci do njegovog novca, a što se ubistva tice, to ti je kao u ratu, jurišaš, pa pogineš ili ostaneš živ, a eto, ni oni ni Muhareмага nisu imali sreće, njih baksuzluk prati otkako su se vratili iz rata, pa evo i ovo.

Rabija-hanuma je o svemu govorila mirno. Kriva je sudbina, i ljubav, rekla je, gledajući u mladog Pakru. Možda zaista, kao i mnogi ljudi, ona nije nalazila krivicu u sebi.

Golu su je išibali mokrim konopcima i, polumrtvu, objesili. (Oznojen sam se budio iz sna, nocima sanjajući njeno staracko tijelo i uštavljenu uvelu kožu isjecenu krvavim brazdama).

Oca i sina su zadavili, i tako se završio njihov posljednji juriš.

Cudno je da ubice nisu pokušale da pobjegnu, a mogli su, zbog gužve što je nastala, kad su serdar Avdaga i njegova dva pomocnika, sasvim slucajno i sasvim neocekivano, u njihovoj sobi naišli na nepoznatog naoružanog covjeka. U gužvi i metežu, kad je covjek potrcao niz stepenice, njih dvojica su mirno cekala da se sve svrši, pa da podu u tvrđavu. Za nepoznatog su rekli da ga poznaju iz Beograda, da je kod njih došao prošle noci, htio je da se skloni za neko vrijeme, ništa mu nisu kazali o onome što su ucinili jer nisu htjeli da mu se predaju u ruke.

Desilo se to u podne.

KRAJ